Зиґмунт Бауман

ПЛИННІ ЧАСИ

Життя в добу непевности

Плинні часи

Інститут Критики

Zygmunt Bauman

LIQUID TIMES

Living in an Age of Uncertainty

Polity Press
Cambridge 2007

Зиґмунт Бауман

ПЛИННІ ЧАСИ

Життя в добу непевности

Критика
Київ 2013

УДК 316.42
ББК 60.56
Б29

З англійської переклав *Антон Марчинський*
за виданням: Zygmunt Bauman
Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty
(Polity Press, Cambridge, 2010)

ISBN-13: 978-07456-3986-4
ISBN-13: 978-07456-3987-1 (pb)

Copyright © 2007; Gius. Laterza & Figli, All rights reserved

Наукова редакторка перекладу
Юлія Ємець-Доброносова

Редактор *Андрій Мокроусов*

В оформленні оправи
використано світлину *Едварда Гартвіґа*
«Люблін. Краківська брама» (1930).
Здизайнував обкладинку *Ярослав Гаврилюк*

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено

ISBN 978-966-8978-72-2

© Gius. Laterza & Figli 2007
© Anton Marczyński 2013
© Видавництво «Часопис "Критика"», українське видання, майнові права 2013

Зміст

Вступ. Із відвагою до лігва непевности 7

1. Плинне новочасне життя та його страхи 13

2. Переміщуване людство 45

3. Держава, демократія та керування страхами 85

4. Втративши зв'язок одні з одними 109

5. Утопія в добу непевности 141

Примітки 165

Від перекладача 173

Вступ

Із відвагою до лігва непевности

Принаймні у «розвинутій» частині планети відбулися – або відбуваються цієї миті – певні фундаментальні й тісно пов'язані між собою зміни, що формують нову і справді безпрецедентну настанову індивідуальних прагнень, породжуючи серію викликів, із якими нам ніколи раніше не доводилося стикатись.

По-перше, йдеться про перехід від «твердої» до «плинної» фази новочасности: себто до обставин, за яких соціяльні форми (структури, що обмежують індивідуальний вибір, організації, що дбають про збереження чинного порядку, моделі усталеної поведінки) не спроможні – і цього від них ніхто не очікує – й надалі зберігати власні кшталти, адже розпадатися і танути вони починають щойно постають, і цей розпад і танення відбуваються стримкіше від становлення. Формам, чи то вже наявним а чи тільки наміченим, бракує часу, аби затверднути, тож через короткість власного існування не можуть

вони правити за систему відліку для людських дій і тривалих життєвих стратегій: це існування навіть коротше, ніж час, потрібний для розвитку зв'язної та послідовної стратегії, та все ще коротше, ніж цього вимагає сповнення індивідуального «життєвого проєкту».

По-друге, йдеться про розмежування й неминуче розлучення влади та політики – пари, від якої, допіру виникла новочасна держава й аж донедавна, очікували, що вона вестиме спільне родинне життя як національна держава, заки «смерть не розлучить їх». Чимала частка влади, потрібної, аби діяти ефективно, що нею колись диспонувала новочасна держава, відходить нині до політично некерованого глобального (й у багатьох вимірах екстериторіяльного) простору; тоді як політика – себто спроможність визначати напрямок і мету дії – не здатна дієво функціонувати на планетарному рівні, бо, як і раніше, залишається локальною. Відсутність політичного контролю перетворює щойно визволену владу в джерело глибокої, та, в ґрунті речі, неприборкної непевности, а водночас брак влади призводить до того, що наявні політичні інституції, їхні ініціятиви та справи стають дедалі менше пов'язаними з життєвими проблемами громадян національних держав, привертаючи через це дедалі менше їхньої уваги. Вкупі ці два пов'язані між собою наслідки розлучення примушують або заохочують владні органи пе-

рекидати, переносити або (можна тут використати модні останнім часом слова з політичного жарґону) «субсидіяризувати» і «контрактувати» щораз більший обсяг виконуваних ними колись функцій. Покинені державою, ці функції перетворюються на ігровий майданчик для сумнозвісних через свою примхливість і непередбачуваних ринкових сил або ж лишаються на поталу приватної ініціятиви й індивідуальної опіки.

По-третє, це поступове, проте послідовне зникання або зменшення спільного – ґарантованого державою – захисту від індивідуального провалу та невдачі, що позбавляє колективну дію чималої частки її привабливости та руйнує соціяльні підвалини солідарности в суспільстві; «спільнота» як спосіб звернення до цілої популяції, що замешкує суверенну територію держави, звучить щораз пустіше. Міжлюдські зв'язки, колись уплетені в мереживо безпеки, варте величезного й постійного вкладання часу і зусилля, як і посвяти нагальних особистих інтересів (або того, що може виглядати як інтерес індивідууму), слабшають і починають виглядати чимось скороминущим. Піддатливість індивідуума на примхи ринку товарів і ринку праці живить і посилює поділ, а не єдність; перевага надається конкурентній настанові, тоді як співпрацю та командну працю зведено до рівня тимчасових стратагем, дію яких належить призупиняти або й припиняти щойно вони перестають приносити

користь. «Суспільство» дедалі більше сприймається і розглядається радше як «мережа», ніж структура (не кажучи вже про тверду «цілість»): воно розуміється й трактується як матриця довільних зв'язків і роз'єднань та, в ґрунті речі, нескінченної кількости ймовірних видозмін.

По-четверте, крах далекоглядного мислення, планування та дій, зникання та послаблення соціяльних структур, в які це мислення, планування і дії можна було б у тривалій перспективі вписати, призводить до згортання і політичної історії, і поодиноких життів у серії нетривалих проєктів й епізодів (що їх є, беручи посутньо, безліч), не об'єднуваних у жодні послідовності, до яких можна було б застосувати такі поняття, як «розвиток», «дозрівання», «кар'єра» або «проґрес» (всі вони передбачають наперед визначений порядок наступництва). Таке фраґментоване життя заохочує радше «латеральні», аніж «вертикальні» орієнтації. Кожен наступний крок має бути відповіддю на щораз іншу в'язку можливостей й інакший розподіл шансів, а отже, вимагає іншого набору вмінь й інакшого впорядкування активів. Минулі досягнення зовсім не конче збільшують імовірність майбутніх перемог, а не ґарантують їх і поготів; засоби, успішно випробувані в минулому, слід невпинно перевіряти й виправляти, адже вони можуть виявитись ні до чого не придатними або просто шкідливими, коли обставини зміняться.

Швидке й цілковите забування застарілої інформації, а також стрімке старіння звичок може бути для подальшого успіху важливішим від запам'ятовування зроблених кроків і творення стратегій на підвалинах попереднього досвіду.

По-п'яте, відповідальність за розв'язання складних ситуацій, спричинених швидкоплинними аж до прикрости та повсякчас змінними обставинами, падає на плечі індивідуумів – тих, від кого тепер очікується, що вони будуть суб'єктами «вільного вибору» та сповна зноситимуть наслідки такого свого вибору. Ризики, притаманні будь-якому вибору, може бути спричинено силами, що перевершують розуміння індивідуума та його здатність діяти, втім, така ціна є його долею й обов'язком, адже не існує потверджених певним авторитетом рецептів, які – належно вивчені та послідовно застосовані – дали б змогу уникати помилок і на які можна скинути відповідальність у випадку невдачі. Чеснотою, покликаною якнайліпше служити інтересам індивідуума, є не підпорядкування правилам (зрештою, їх і так небагато, і тому часто вони одне одному суперечать), але гнучкість: готовість миттєво змінити тактику і стиль, здатність без жалю відкинути зобов'язання та поламати присяги, вміння вишукувати слушні нагоди, замість триматися власних, раз і назавжди усталених настанов.

Саме час спитати, як ці зміни відбиваються на тому полі викликів, із яким чоловіки та жінки

мають зіткнутися у своїх життєвих прагненнях, а також, опосередковано, як ці зміни впливають на спосіб, згідно з яким люди мають намір прожити життя? Ця книжка є спробою зробити лише це. Запитати, але не відповісти (не кажучи вже про якісь певні відповіді), бо, на авторове переконання, всілякі такого штибу відповіді були би безапеляційними, передчасними та ймовірно оманливими. Врешті-решт, загальним наслідком згаданих змін є необхідність діяти, планувати дії, прораховувати очікувані виграші й утрати від них, а також оцінювати їхні результати з огляду на ендемічну непевність. Найбільше, що автор намагався та почувався в праві вчинити, – це дослідити причини тієї непевности, а також, можливо, виявити деякі перешкоди, що заважають нам їх осягнути, але ще й постати (осібно, а головне спільно) перед тими викликами, що їх неодмінно принесе кожна наша спроба їх опанувати.

1

Плинне новочасне життя та його страхи

«Хочеш миру – дбай про справедливість», – стверджує стародавня мудрість; і на відміну від знання, *мудрість* не застаріває. Брак справедливости заступає шлях до миру сьогодні, як і дві тисячі років тому. Тут жодних змін. Змінилось, однак, те, що «справедливість» нині, на відміну від давніх часів, – це проблема планетарна, вимірювана й оцінювана за планетарними критеріями. На те є дві причини.

По-перше, на планеті, оплетеній «інформаційними маґістралями», нічого, що відбувається в будь-якій її частині, ані актуально, ані навіть потенційно не може залишитись на *інтелектуальному* «узбіччі». Немає жодної terra nulla, немає білих плям на ментальній мапі світу, немає незвіданих земель і людей, а непізнаваних і поготів. Злигодні людей, що живуть у найвіддаленіших краях найдивовижнішим побутом, як і розкоші людей, що живуть в інших найвіддаленіших краях іншим найди-

вовижнішим побутом, вхоплені електронними зображеннями й принесені нам додому, є так само виразними та приголомшливими, ганебними та принизливими, як і злиденність або відверте марнотратство людських істот біля нашого власного порогу, що їх бачимо під час щоденних прогулянок міськими вулицями. Несправедливості, з огляду на які постали моделі справедливости, вже не обмежуються безпосереднім оточенням і не виводяться з «відносної бідності» чи з «різниці в заробітках» у порівнянні із сусідами за парканом або за суспільною ієрархією.

По-друге, на планеті, відкритій для вільної циркуляції капіталу і товарів, щось, що сталося в якомусь одному місці, впливає на те, як живуть, сподіваються а чи наміряються жити люди з усіх решти місць. Ні про що не можна напевно ствердити, ніби воно залишається на *матеріяльному* «узбіччі». Ніщо не може довший час бути насправді безстороннім до чогось іншого – нічого не дотикаючись і лишаючись недотичним. Немає добробуту в одному місці, який не завинив би у недолі іншого. Згідно зі стислим висновком Мілана Кундери, та «єдність людства», що її спричинила глобалізація, означає передусім, що «ніхто нікуди не може втекти»[1].

Як завважив у «Шляху людини»[2] Жак Аталі, зиск від половини світової торгівлі та понад половини глобальних інвестицій дістають лише двад-

цять дві країни, де проживають якісь 14 відсотків людства, натомість на сорок дев'ять найбідніших країн із 11 відсотками населення світу припадає лише пів відсотка світових прибутків – достоту стільки, скільки заробляють сукупно трійко найзаможніших людей планети. Дев'яносто відсотків багатства планети перебуває в руках лише одного відсотка її насельників. І цей глобальний приплив поляризації доходів, що й досі загрозливо зростає, не здатен загальмувати жоден хвилеріз.

Тиск, скерований на відкриття і демонтаж кордонів, який зазвичай називають «глобалізацією», зробив свою справу; за кількома недовговічними винятками, всі суспільства є цілком і насправді широко відкритими, матеріяльно та інтелектуально. Достатньо поєднати обидва типи «відкритости» – інтелектуальну та матеріяльну, – аби побачити, чому нещастя, відносна бідність чи зумисна ледачість з'являються будь-де вкупі зі звинуваченням у несправедливості: відчуваючи, що сталося щось погане, кривда, що волає про виправлення, передусім зобов'язує жертв помститись за свої біди...

«Відкритість» відкритого суспільства здобула новий лиск, про який Карл Попер, «батько» цього терміна, навіть і не мріяв. Як і раніше, це означає суспільство, що відверто визнає власну недосконалість і тому його лякають власні ще незбагненні, не кажучи вже про досліджені, можливості; але на додаток це озна-

чає суспільство, нездатне, як ніколи раніше, хоч із якоюсь певністю визначити власний курс й оборонити уже обраний напрямок. Колись дорогоцінний, проте крихкий плід відважної, хоча теж напруженої *певности в собі*, ця властивість «відкритости» найбільше нині асоціюється з непереборною *долею*; з незапланованими і непередбачуваними бічними ефектами «неґативної глобалізації», себто з вибірковою глобалізацією торгівлі й капіталу, нагляду та інформації, насильства та зброї, злочинів і тероризму, одностайних у своїй зневазі до принципу територіяльного суверенітету і будь-яких державних кордонів. «Відкрите» суспільство – це суспільство, піддане ударам «долі».

Якщо на початку ідея «відкритого суспільства» полягала в самовизначенні вільного соціюму, що плекає свою відкритість, то тепер вона наводить передусім на думку про жахливий досвід гетерономної, нещасної та вразливої популяції, що зіткнулась, приголомшена, із силами, яких ані не контролює, ані навіть повністю неспроможна зрозуміти; популяції, нажаханої власною беззахисністю й одержимої непроникністю власних кордонів та безпекою індивідуумів, що мешкають по цей їх бік, – тоді як ота непроникність кордонів і безпека життя в їхніх межах, власне, уникають осягнення і, здається, залишатимуться невловимими й надалі, заки планета зазнаватиме самої лише *неґативної* глобалізації. На не-

ґативно глобалізованій планеті просто досягти безпеки (а надто запевнити її) всередині окремої країни або групи країн неможливо за допомоги самих лише власних засобів, ще й незалежно від того, що відбуватиметься в решті світу.

Так само і справедливости – передумови тривалости миру – не можна досягти, а надто ґарантувати. Накинута неґативною глобалізацією збочена «відкритість» суспільств сама собою є головною причиною несправедливости й, опосередковано, конфліктів та насильства. Як завважила Арундаті Рой, «коли еліта, що посіла маківку світу, раює собі, змагаючися до своїх уявних цілей, на бідноту чигає вир злочинів і хаосу»[3]. Дії уряду Сполучених Штатів, каже Рой, разом з діями таких їхніх сателітів, ледве замаскованих під «міжнародні організації», як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд і Світова організація торгівлі, принесли як «небезпечні побічні ефекти» «націоналізм, релігійний фанатизм, фашизм і, звісно, тероризм, що поширюються лікоть у лікоть із проґресом ліберальної глобалізації».

«Ринки без кордонів» – це рецепт від несправедливости, а також від нового світового безладу, що в ньому відома формула Клаузевіца, – мовляв, політика стає продовженням війни, але іншими засобами, обернулась навпаки. Дереґламентація, яка призводить до планетарного беззаконня, й озброєне насильство дають

одне одному поживу, зміцнюючи та надихаючи себе навзаєм; як попереджає інша стародавня мудрість, inter arma silent leges (коли промовляє зброя, закони мовчать).

Перед відправкою військ до Іраку Доналд Рамсфелд декларував, що «війна буде виграна тоді, коли американці знову почуються в безпеці»[4]. Від того часу послання це повторював – раз по раз, щодня – Джордж Буш-молодший. Проте, через перебування військ в Іраку відчуття небезпеки в Сполучених Штатах і деінде зросло й далі сягає нових висот.

Як цього й слід було очікувати, відчуття безпеки не було одинокою мимовільною жертвою війни. Особисті свободи й демократія невдовзі розділили його долю. Варто процитувати пророче застереження Алекзендера Гемілтона:

> Властиве війні брутальне руйнування життя і майна, невпинне напруження й невідклична тривога, спричинена постійною небезпекою, змусять найвідданіші свободі нації звертатися по спокій і безпеку до інститутів, що схильні нищити їхні громадянські та політичні права. Заради більшої безпеки вони воліють піддатися ризику бути менш вільними[5]

Це пророцтво власне здійснюється.

Завітавши колись до світу людей, страх здобуває власну інерцію й логіку розвитку, і то не

вимагаючи для невпинного свого росту й розповсюдження якоїсь особливої уваги й додаткових вкладень. За словами Дейвіда Алтгайде, найвирішальнішим тут є не страх перед небезпекою, але радше те, у що цей страх може розвинутись, те, чим він може стати[6]. Суспільне життя змінюється тоді, коли люди починають жити за мурами, наймають охоронців, їздять броньованими автівками, носять зброю, зокрема вогнепальну, і вчащають на курси бойових мистецтв. Проблема в тому, що така поведінка допомагає поширювати враження безладу і додатково зміцнює сам той безлад, на запобігання якому скеровані наші дії.

Страх спонукає нас вдаватися до захисних дій. Коли до того доходить, захисні дії надають страхові безпосередности і реальности. Це наші реакції обертають похмурі передчуття на повсякденну яву, роблячи слова плоттю. Страх оселився тепер усередині, пронизуючи нашу повсякденну рутину; він навряд чи потребує якихось дальших стимулів ззовні, адже дії, до яких він підштовхує, день у день живлять його мотивацією й енергією, потрібною для його відтворення. Серед механізмів, що змагаються за наближення до омріяної моделі *вічного двигуна*, самовідтворення цього сплетіння страху та натхненних ним дій стоїть якнайближче до цього почесного місця.

Схоже, наші страхи набули ознак самозбереження та самозміцнення; немовби дістали вони

власний імпульс і можуть зростати, залучаючи винятково власні ресурси. Ця показна самодостатність є, звісно, лише ілюзією, так само, як у випадку багатьох інших механізмів, що претендували на статус дива вічного руху, яке стимулює й живить себе самотужки. Вочевидь, цикл страху і подиктованих ним дій не просувався би так гладко й не набирав би обертів, якби не черпав далі енергію з екзистенційних потрясінь.

Присутність цих тривог не є чимось новим; екзистенційні струси супроводжують людство впродовж цілої його історії, бо жодна соціяльна настанова, в якій протікає людське життя, ніколи не пропонувала надійного захисту від ударів «долі» (названих так, аби відрізнити такі удари від нещасть, що їх люди *могли б* відвернути, а також щоби виразити не так особливу природу цих ударів, як усвідомлення людської *нездатности їх передбачити*, а надто підкорити чи запобігти). За означенням, «доля» б'є без попередження, і їй байдуже, що жертви могли вчинити або від чого вони мали втриматись, аби цих ударів уникнути. «Доля» символізує людське невігластво та безпорадність, а свою жахливу і приголомшливу владу завдячує саме слабкості своїх жертв. Тож, як написали редактори «Hedgehog Review» у вступі до спеціяльного випуску, присвяченого страхові, «за відсутности екзистенційного комфорту» люди схильні згоджуватись на «безпеку або ж на видимість безпеки»[7].

Основа, на якій мають спочивати наші життєві перспективи, є загалом хиткою, так само як наші робочі місця і компанії, що їх нам пропонують, як наші партнерські та дружні зв'язки, статус, яким ми тішимось в суспільстві, а також самоповага й самовпевненість, що з цього випливають. Очікування щодо «проґресу» – колись найекстремальнішого прояву радикального оптимізму й обіцянки загальнодоступного і тривалого щастя – повністю перейшли на протилежний, антиутопійний і фаталістичний полюс: нині проґрес символізує небезпеку неослабної та невідворотної зміни, що замість передвістя миру й полегши провіщає хіба що безугавну кризу та напругу і позбавляє хвилі відпочинку. Проґрес перетворився у щось на кшталт нескінченної та безперервної гри в музичні стільці, коли мить неуваги призводить до непоправної поразки й остаточного вилучення. Замість великих очікувань і солодких мрій, «проґрес» викликає безсоння, повне страхіть «лишитись позаду» потягу, який втікає, або ж випасти з вікна на повній швидкості.

Неспроможні навіть уповільнити приголомшливого темпу змін, не кажучи вже про передбачення й контроль над їхнім спрямуванням, ми зосереджуємось на речах, на які ми здатні (або віримо чи переконані, буцімто здатні) впливати: намагаємось обрахувати й зменшити ризик того, що ми особисто або ж найближчі та

найдорожчі нам люди можемо стати жертвою незлічених і незліченних небезпек, які цей хисткий світ і його непевне майбутнє тримають для нас напоготові. Ми затято вистежуємо «сім ознак раку» або «п'ять симптомів депресії», нас поглинає вигнання примари високого тиску чи холестерину, стресу або ожиріння. Інакше кажучи, ми шукаємо *субститути* цілей, аби розрядити в них надлишок екзистенційного страху, для якого природні шляхи виходу закрито. Натомість, знаходимо такі підмінні цілі, вдаючися до ретельно продуманих запобіжних заходів, аби не вдихати чийогось сиґаретного диму, не вживати масної їжі та «поганих» бактерій (жадібно заливаючись рідинами, що обіцяно містять бактерії «добрі»), не перебувати «на сонці» або ж не займатись незахищеним сексом. Ті з нас, хто може це собі дозволити, захищаються від усіх видимих і невидимих, наявних і лише очікуваних, відомих і наразі незнаних, скрізь розпорошених і повсюдних небезпек, замикаючи себе за мурами, начинюючи всі підходи до своїх домівок телекамерами, наймаючи озброєних охоронців, сідаючи в броньовані автівки (ті горезвісні позашляховики!) й убираючися в броньований одяг (оті черевики на товстій підошві!) або відвідуючи курси бойових мистецтв. Проблема, – нагадаю знову думку Дейвіда Алтгайде, – полягає в тому, що така поведінка допомагає поширювати враження безладу і додатково зміцнює сам той

безлад, на запобігання якому скеровані наші дії. Кожен новий замок на вхідних дверях у відповідь на невпинні чутки про злочинців, схожих на чужинців й одягнених у плащі, начинені кинджалами, кожна нова зміна дієти у відповідь на невпинну «харчову паніку» спричиняються до того, що світ виглядає *ще більш* зрадницьким і грізним, а це спонукає нас до *ще більшої* кількости захисних дій – це, на жаль, підсичуватиме здібність страху до самостійного поширення.

На відчутті небезпеки і страху можна заробити чималий капітал, власне, так воно і відбувається. «Рекламники, – коментує Стивен Ґрем, – свідомо використовували поширені страхи катастрофічного тероризму, аби додатково піднести продажі надзвичайно прибуткових позашляховиків»[8]. Ласі на пальне, зажерливі військові монстри, геть зовсім неслушно названі «спортовим ужитковим транспортом»[a], які вже сягнули 45 відсотків всього автомобільного продажу в Сполучених Штатах, входять до міського повсякдення як «захисні капсули». Позашляховики – це «ознака безпеки»,

> на кшталт огороджених спільнот, до яких вони вчащають; у рекламі [позашляховик] постає як захист від ризикованого та непередбачуваного

[a] Sport utility vehicles (SUV) – поширене в англомовному світі маркетинґове означення великих автівок, подібних до позашляховиків. – *Прим. пер.*

міського життя назовні. [...] Цей транспорт неначе притлумлює страх, що його міський середній клас відчуває, кермуючи – або стоячи в заторах – у своєму «рідному» місті.

А що живі гроші готові до будь-якої інвестиції, то капітал страху можна перетопити на будь-який зиск, комерційний чи політичний. Так воно і відбувається. Тому й *особиста безпека* стала головним, можливо навіть *най*головнішим пунктом різного штибу маркетинґових стратегій. А «закон і порядок», які щораз більше зводяться до обіцянки особистої (точніше, *тілесної*) безпеки, стали головним, можливо навіть *най*головнішим пунктом політичних маніфестів і виборчих кампаній; і то демонстрація загроз особистій безпеці стала головним, можливо навіть *най*головнішим активом у рейтинґових війнах масмедій, що невпинно поповнюють капітал страху, нарощуючи свій успіх як у маркетинґовому, так і в політичному сенсі. Як висловився Рей Сурет, світ, що його можна побачити у телевізорі, нагадує «громадянновець», яких оберігають від «вовків-злочинців» «вівчарки-поліціянти»[9].

Найпліднішим розрізненням сучасних утілень страху, у дещо інакшому вигляді добре знаних за всіх попередніх форм людського існування, є, можливо, відокремлення дій, спричинених страхом, від екзистенційних потрясінь,

які цей страх породжують. Інакше кажучи, зміщення страху з розпадин і щілин у людській натурі, де вилуплюється і вирощується «доля», до сфер життя, здебільшого не пов'язаних зі справжнім джерелом тривоги. Жодне вкладене у ці сфери зусилля, хоч яке завзяте і винахідливе, напевно не знейтралізує і не заблокує джерела: вгамувати цю тривогу в такий спосіб неможливо. Саме тому хибне коло страху і натхнених ним дій обертається, нічого не втрачаючи зі свого імпульсу, але й ані трохи не наближаючись до своєї позірної мети.

Скажімо прямо про те, про що йшлося раніше: згадане хибне коло було зміщено/пересунуто зі сфери захищености (себто довіри до себе і впевнености у собі або їх відсутности) у сферу безпеки (себто буття укритим від загроз або ж відкритим на загрози, скеровані проти когось та його оточення).

Перша сфера, що постійно позбавляється інституційного, схваленого та підтримуваного державою захисту, улягає примхам ринку; мало того, її було перетворено на ігровий майданчик для глобальних сил, які перебувають поза політичним контролем, а отже, і поза можливістю адекватно реаґувати на них, не кажучи вже про ефективне протистояння їхнім ударам з боку тих, хто від них постраждав. Ґарантований суспільством страховий поліс від індивідуальних нещасть, протягом останнього століття зага-

лом знаний під іменем соціяльної держави, або держави загального добробуту («welfare state»), нині цілком чи почасти відкинуто й обтято до рівня, за якого він уже не здатен потверджувати і підтримувати відчуття захищености, а отже і певности себе. Все донині заціліле з буцімто чинних інститутів, які втілювали ту первісну обітницю, вже не дає підстав навіть плекати надію, – про впевненість годі й говорити, – що воно переживе нові неминучі раунди обмежень і вихолощувань.

Разом зі скерованими проти екзистенційних потрясінь і поступово роззброюваними захисними механізмами, що їх створила й обслуговує держава, а також із такими заходами колективного самозахисту, як профспілки та решта інструментів колективних домовленостей, які дедалі більше поступаються натискові ринкової конкуренції з властивою тій ерозією солідарности слабких, індивідуумам лишається тільки шукати, знаходити та застосовувати індивідуальні ж розв'язання проблем, спричинених соціяльними чинниками, а також намагатись здійснити це все завдяки також індивідуальним, самостійним діям, ще й за допомоги інструментів і ресурсів, виразно не відповідних поставленому завданню.

Політична влада, звертаючися рівною мірою як до вправних, так і до безталанних, пропонує «більшу гнучкість» як одинокі ліки від уже геть нестерпної незахищености, а отже, пропонує пер-

спективу щораз більшої невизначености, щораз більшої приватизації негараздів, щораз більшої самотности та безпорадности, – власне, щораз більшої непевности. Підважуючи саму можливість екзистенційного захисту, зіпертого на колективних засадах, ці звернення не пропонують жодної спонуки для солідарних дій; натомість вони заохочують свою авдиторію зосередитись на індивідуальному виживанні (в стилі «кожен за себе і хай дідько візьме останнього»), в непоправно фраґментованому й атомізованому, а отже – щораз непевнішому й непередбачуванішому світі.

Відхід держави від функції, на якій упродовж більшої частини минулого століття було зіперто її претензії на леґітимність, знову ставить руба питання про леґітимізацію. Новий громадянський консенсус («конституційний патріотизм» у термінах Юрґена Габермаса) не може постати нині у той самий спосіб, в який він поставав іще недавно – шляхом забезпечення конституційного захисту від примх ринку, що зажили сумної слави, руйнуючи суспільну ієрархію та підважуючи право на соціяльну повагу й особисту гідність. Цілість політичного організму в його найпоширенішій формі національної держави загрожено, а отже, альтернативна леґітимізація конче потрібна та бажана.

З огляду на сказане, немає чого дивуватися, коли альтернативну леґітимізацію дер-

жавної влади та іншої політичної формули на благо відданого громадянства нині готові вбачати у державній обітниці захищати своїх громадян від загроз *особистій безпеці*. Спектр суспільної деґрадації, від якої *соціяльна* держава заприсяглася оберігати своїх громадян, заміщається згідно з політичною формулою «держави особистої безпеки» загрозами від розшалілого педофіла, серійного вбивці, настирливого жебрака, вуличного грабіжника, переслідувача, отруювача, терориста, а ще ліпше – всіма цими загрозами, поєднаними в особі нелеґального імміґранта, що від нього найновітніше втілення сучасної держави обіцяє захищати підданців.

У жовтні 2004 року телеканал BBC2 показав документальний телесеріял «Влада нічних страхіть: постання політики страху» («The Power of Nightmares: The Rise of the Politics of Fear»)[10]. Адам Кертис, сценарист і продюсер серіялу, один із чільних творців британської серйозної телевізії, наголосив, що заки глобальний тероризм лишається безперечно найреальнішою загрозою, яка постійно відтворюється у «нічийній землі» глобальної глушини, велика, якщо не більша, частина цієї оціненої офіційно загрози «є фантазією, перебільшеною та спотвореною політиками. Ця понура ілюзія поширилась непідваженою серед урядів цілого світу, служб безпеки й міжнародних медій». Не

важко дослідити причини швидкої й ефектної кар'єри цієї ілюзії: «В добу, коли всі визначні ідеї втратили достовірність, страх перед уявним ворогом – єдине, що лишилось усім політикам, аби утримати владу».

Численні сиґнали неминучого перенесення леґітимізації державної влади до держави особистої безпеки можна було завважити вже перед 11 вересня, навіть якщо люди потребували, як виявляється, шоку від падіння веж на Мангетені, відтворюваного у сповільненні місяцями на мільйонах телеекранів, аби ці новини усвідомити й сприйняти, а політики мусили впрягти поширені екзистенційні непокої до нової політичної формули. Президентські перегони у Франції набули форми публічного аукціону з двома політичними лідерами, Жаком Шираком і Ліонелем Жоспеном, що намагалися перевершити один одного в обіцянках далі грати м'язами у війні зі злочинністю, запроваджуючи ще жорсткіше і суворіше законодавство і ще мудрованіші та вигадливіші покарання для малолітніх і дорослих злочинців – також чужих і відчужених «незнайомців серед нас». Коли Джордж Буш-мол. ужив твердости у «війні з терором», відповідаючи на виклик свого суперника, а лідер британської опозиції намагався змістити «новий лейбористський» уряд, зосереджуючи розпорошені екзистенційні непокої, спричинені дереґуляцією ринків праці, на за-

грозах, уособлених кочовими ромами та бездомними іммігрантами, засіване ними насіння страху падало на підготований ґрунт.

Невипадково, як показує Гуґо Ляґранж, описуючи «підміну соціяльної держави в'язничною», найвиразніші «паніки безпеки» та найсильніші спалахи тривоги щодо зростання злочинності, як і демонстративна жорсткість урядової політики, що спричинила зокрема стрімке заповнення в'язниць, відбуваються від середини 60-х років у країнах із найменш розвинутими системами соціяльного захисту (як-от Іспанія, Португалія та Греція) і там, де соціяльну допомогу було радикально зменшено (у Сполучених Штатах і Великій Британії)[11]. Жодне дослідження, здійснене перед 2000 роком, не засвідчило якоїсь значущої залежности статистики кримінальних злочинів від ступеню суворости карної політики, натомість більшість дослідників виявили виразно неґативну кореляцію між «переповненням в'язниць», із одного боку, та «пропорціями незалежної від ринку соціяльної допомоги» і «відсотком ВВП, призначеним на таку допомогу», – з другого. Врешті-решт, нова зосередженість на злочинності й загрозах для тілесної безпеки та майна громадян, як було вельми переконливо доведено, має тісний зв'язок із «відчуттям непевности» і ступає строго у слід економічній дереґуляції та зумовленій нею підміні соціяльної солідарности особистою відповідальністю за самого себе.

«Немає нових жахливих монстрів. Джерелом цього згубного впливу є страх», – завважив Адам Кертис, коментуючи щораз більшу турботу про тілесну безпеку. Страх пронизує тут щоденне людське існування мірою того, як дереґуляція сягає щораз глибших підвалин, а передмур'я громадянського суспільства розпадаються. Страх, що його черпають із невиснажних, як виглядає, і легко відновлюваних ресурсів заради відновлення змарнілого політичного капіталу, є спокусою, перед якою багатьом політикам украй важко встояти. Отже, стратегію спирати капітал на страху вкорінено дуже міцно – традиція ця сягає перших років неоліберальних нападів на соціяльну державу.

Задовго до подій 11 вересня капітуляцію перед цією спокусою – вкупі з можливістю черпати з неї грізну користь – було вже надійно випробувано та перевірено. У дошкульно й доречно названому дослідженні «Терорист – друг державної влади»[12] Віктор Ґротовіч проаналізував способи, якими уряд Федеративної Республіки Німеччини використовував терористичні акти, здійснені наприкінці 70-х років Фракцією Червоної армії (RAF). Він виявив, що хоча у 1976 році лише 7 відсотків німецьких громадян вважали особисту безпеку першорядним політичним питанням, лише двома роками пізніше для істотної більшости німців вона вже правила за щось набагато важливіше, ніж боротьба з безробіттям

та інфляцією. Протягом цих двох років нація бачила на телеекранах «фотонагоди»[a], що зображували подвиги стрімко поповнюваних сил поліції та секретних служб, і дослухалась до щораз більших ставок на аукціоні, де політики обіцяли дедалі жорсткіші міри у виснажливій війні проти терористів. Ґротовіч виявив також, що хоча в німецькій конституції ліберальний дух первинного наголосу на особистих свободах було непомітно підмінено раніше нібито засуджуваним державним авторитаризмом, а Гельмут Шмідт публічно подякував юристам, які втрималися від перевірки нових рішень Бундестаґу на відповідність конституційному праву, нове законодавство було переважно на руку терористам, бо збільшувало їхню присутність в публічному просторі, а отже, опосередковано, посилювало їхню позицію, підносячи їх істотно вище того рівня, на який ті могли би претендувати самостійно. Фактично, за спільним висновком дослідників, жорстока реакція сил правопорядку неабияк сприяла популярності терористів. Зрозуміло, що показова функція нової суворої й зумисно безжальної політики, покликана викорінити терористичну загрозу, насправді виявилась вторинною супроти функції прихованої – зусилля,

[a] Фотонагода (photo-opportunity, photo-op) – термін американського політичного жарґону: можливість представити певну подію або постать за допомоги фотографії чи відео у спосіб, найвигідніший для тих чи тих політиків. – *Прим. пер.*

спрямованого на те, щоби перенести засади державної влади зі сфери, яку вона не могла і не хотіла ефективно контролювати, до іншої сфери, де готова була хизуватися силою та рішучістю за майже одностайного суспільного схвалення. Найочевиднішим наслідком антитерористичної кампанії стало стрімке зростання рівня страху, який цілком пройняв суспільство. Що ж до терористів, задекларованої мішені кампанії, то це наблизило їх до їхньої цілі – підриву цінностей, на які зіперто демократію та вшанування прав людини – такою мірою, про яку в іншому випадку вони могли б тільки мріяти. Варто додати, що до остаточного розвалу Фракції Червоної Армії та зникнення її з життя Німеччини призвели не поліційні репресії, а зміна соціяльних обставин, уже не сприятливих для Weltanschauung терористів та їхніх практик.

Те ж саме можна сказати і про сумну історію північноірландського тероризму, який, звісно, виживав і великою мірою мав щораз більшу підтримку завдяки різкій військовій реакції Сполученого Королівства; його остаточний занепад варто приписати радше економічному диву в Ірландії чи певній «втомі металу», аніж чомусь, що зробила або здатна була зробити британська армія.

Відтоді змінилось небагато. Як показує найсвіжіший досвід (згідно з аналізом Майкла Мічера), ендемічна неефективність ба навіть відверта шкідливість військових дій супроти

сучасних форм терору залишається на порядку денному: «Попри "війну з терором", протягом двох останніх років ... аль-Каїда, здається, була ефективніша, ніж за два роки перед 11 вересня»[13]. Вже цитований тут Адам Кертис ступив крок далі, припускаючи, що аль-Каїда взагалі сливе не існувала поза невиразною й туманною ідеєю «очищення корумпованого світу за допомоги релігійного насильства» й розпочала своє життя внаслідок діяльности юристів; вона не мала навіть назви до початку 2001 року, «коли американський уряд вирішив судити бен Ладена заочно і мусив застосувати закони, скеровані проти мафії, що вимагали існування злочинної організації, названої на ім'я».

Беручи до уваги природу сучасного тероризму, саме поняття «війни з тероризмом» є разючим contradictio in adiecto. Новочасна зброя, винайдена й опрацьована у добу територіяльних вторгнень і загарбань, не пристосована для виявлення та знищення екстериторіяльних, невловимих завдяки своїй «ендемічності» та надзвичайно рухливих цілей, невеличких загонів або й поодиноких осіб, що подорожують собі без вантажу і зникають із місця атаки так само швидко й непомітно, як і з'явились там, не лишаючи по собі багатьох – або й жодних – слідів. Із огляду на природу новочасного озброєння, що ним оперують військовики, реакцію на ці акти теро-

ру за рівнем незґрабности можна порівняти хіба що з голінням сокирою: нечітка і недоладна, вона сягає далеко поза межі постраждалої від терористичного нападу зони та спричиняє куди більше «супутніх утрат» і «супутніх збитків», а отже й куди більше терору, ніж це могли вчинити терористи самотужки за допомоги наявної у них зброї («війна з тероризмом», оголошена після теракту в Світовому торговельному центрі, вже спричинила незмірно численніші «супутні жертви» серед мирного населення, ніж те зло, якому вона мала дати відсіч). Така ситуація, безперечно, є невилучним складником задуму терористів і головним джерелом їхньої сили, набагато більшою мірою, ніж їхня кількість чи зброя.

На відміну від своїх ворогів, терористам не потрібно потерпати через обмеженість ресурсів, якими вони порядкують. Розробляючи стратегічні задуми і тактичні плани, до своїх засобів вони можуть також долучити й очікувану та майже певну реакцію «ворога», що неодмінно, і то істотно, збільшить сподівані наслідки їхнього власного лиходійства. Якщо метою терористів є поширення терору на ворожу людність, то вони можуть бути певні, що армія і поліція ворога напевно подбають, аби результат набагато перевершив те, чого терористи спроможні були б досягти власними зусиллями.

Насправді, можна лише повторити за Мічером: доволі часто, а вже напевно після 11 вересня, ми, як виглядає, «граємо бен Ладенову гру». А це,

слушно наголошує Мічер, смертельно хибна політика. Можна додати хіба лише одне: така готовість грати бен Ладенову гру тим непрощенніша, що заки про людське око її намагаються виправдовувати наміром викорінити терористичне лихо, вона, як виглядає, живиться логікою цілком інакшою від тієї, котра могла б такий намір надихнути і справдити.

Мічер звинувачує уряди, котрі відповідають за «війну з тероризмом», в

> небажанні задуматись над тим, що приховано за цією ненавистю: звідки береться сила-силенна молодих людей, налаштованих підривати себе, заради чого дев'ятнадцять високоосвічених юнаків годні були знищити себе разом із тисячами інших під час викрадення літаків 11 вересня, чому опір [в Іраку] посилюється, хоч повстанці найпевніше загинуть?

Замість узяти павзу заради такого розважання, уряди діють (і, цілком імовірно, деякі з них, насамперед американський, мають намір діяти далі в тому ж дусі, – це виразно засвідчило призначення представником США в ООН Джона Болтона, відомого заявою про те, що «Об'єднаних націй не існує»). Як завважив Морис Дрюон, «перед тим, як розпочати війну в Іраку, американська адміністрація мала там лише чотирьох аґентів [які постачали розвіддані], і то подвійних»[14]. Розпочинаючи війну,

американці були переконані, їхні війська «вітатимуть як визволителів, з відкритими обіймами та квітами». Але, знову процитую тут Мічера, «до смерти понад 10 000 цивільних, 20 000 поранених і навіть іще гірших військових утрати іракців протягом одного тільки року додалися невиконання засадничих державних функцій [...], нестримне безробіття та безпідставна жорстокість американських військовиків». Можна лише виснувати, що коли думка, яку не супроводжує чин, вважається не дійовою, то бездумний чин, своєю чергою, виявився так само марним, – ще й на тлі надзвичайно глибокого морального занепаду і надтяжких людських страждань, що їх той чин не міг не спричинити.

Сили терору навряд чи впадуть від такого штибу ударів – хіба тільки натомість зміцнішають завдяки недолугості й екстраваґантному марнотратству своїх супротивників. І то, надлишок цей позначає не тільки саму антитерористичну операцію: його годі не помітити й у сиґналах тривоги та пересторогах, що їх антитерористична коаліція скеровує до власного населення. Як завважила понад рік тому Дебора Ор, «багато авіярейсів було скасовано, проте ніхто так і не потвердив, що їм справді щось загрожувало [...]. Навколо Гітроу стояли танки і війська, хоча врешті вони мусили піти, так нічого і не знайшовши»[15]. Або ж згадаймо історію з «рициновою фабрикою», про знайдення якої публічно й гучно повідомили

2003 року, а відтак одразу «розтрубили про "достеменне свідчення постійної терористичної загрози", хоча лабораторія біологічної зброї в Портон-Давні зрештою так і не змогла довести, що будь-який рицин коли-небудь був у помешканні, проголошеному важливою базою терористів». Насправді ж, як повідомляв Данкан Кемпбел із судових засідань у справі підозрюваних «рицинових змовників»[16], вже на початку процесу було доведено, що одиноким документом, на якому спиралося розслідування, виявилася «точна копія сторінок із сайту з Пало-Альта в Каліфорнії»; жодного зв'язку з Кабулом чи аль-Каїдою знайти не вдалося, тож обвинувачення мусило відмовитися від переслідування. Але це не зупинило тодішнього міністра внутрішніх справ Дейвіда Бланкета, який двома тижнями пізніше оголосив, що «аль-Каїда й міжнародна мережа вже стоять на нашому порозі, загрожуючи нашому життю», і це, мовляв, «найближчими місяцями буде доведено в суді». Тоді ж Колін Павел, своєю чергою, використав оте гадане «лондонське рицинове кільце» на доказ того, що «Ірак й Осама бен Ладен підтримували та скеровували осередки терористів-отруйників у цілій Европі». Врешті-решт, хоча згідно з новим антитерористичним законодавством до лютого 2004 року було затримано 500 осіб, лише двоє з них дістали вироки.

Як уважає Дебора Ор, з огляду на такі неподобства гіпотеза про те, що інструментальне

розпалювання страху перед терористами зумовлено певними потужними комерційними інтересами, гідна принаймні якоїсь довіри. Даних, які свідчать на користь такої підозри, не бракує. Існують ознаки того, що «війна з терором» не так заважала, як радше сприяла неабиякому зростанню в цілому світі ринку стрілецької зброї (автори спільного звіту «Міжнародної амністії» й Оксфаму вважають, що саме стрілецька зброя і є «справжньою зброєю масового знищення», що вбиває півмільйона людей щороку)[17]. Доволі добре задокументовано і те, скільки американські виробники та продавці «засобів самозахисту» заробляють на поширених страхах, які, своєю чергою, нагнітаються та зростають завдяки тому, що такого штибу засоби стали повсюдними і дуже помітними. А втім, варто ще раз наголосити, що головним і наймасовішим продуктом війни проти терористів, звинувачених у сіянні страху, є наразі сам страх.

Іншим помітним наслідком цієї війни є далекосяжні обмеження, накладені на особисті свободи – про деякі з них не було чути з часів Великої хартії вольностей. Фахівець з питань прав людини, професор Конор Ґерті з Лондонської школи економіки, який наводить довжелезний перелік спрямованих проти тих чи тих людських свобод, але ухвалених у рамках «антитерористичного законодавства» британських законів[18], згоджується з численними занепокоєними ко-

ментаторами стосовно того, що немає жодної певности, чи «наші громадянські свободи» ще існуватимуть, «коли ми захочемо передати їх нашим дітям». Судоустрій у Великий Британії досі улягав урядовій політиці, згідно з якою «репресії не мають альтернативи», а отже, підсумовує Ґерті, «лише ліберальні ідеалісти» та інші так само легковірні доброзичливці можуть сподіватися, що «судова влада поведе суспільство» на захист громадянських свобод у «пору кризи».

Історії про жорстоке поводження з в'язнями на базі Ґуантанамо або ж у в'язниці Абу-Ґрейб, позбавлених не лише відвідувань, але й захисту будь-якого національного чи міжнародного права, чи про те, як поволі, проте невблаганно западають у нелюдяність чоловіки та жінки, призначені здійснювати це беззаконня і наглядати за ним, обговорювалися в пресі достатньо широко, аби ми не мусили їх повторювати. А от про що нам доводиться не так часто задумуватися і ще рідше чути, так це про те, що демони, які виходять на яв у цих далеких місцях, можуть бути лише особливо екстремальними, радикальними і зухвалими, дикими та необачними представниками тієї більшої зграї привидів, що рояться на горищах й у підвалах наших власних осель – у світі, де мало хто (якщо взагалі хтось!) далі вірить, ніби змінювання життя інших має хоч якийсь стосунок до його власного життя. Іншими словами, в світі, де кожного індивідуума,

його чи її, кинуто на самоті із собою, і то більшість індивідуумів є лише знаряддями одне для одного.

Самотнє життя таких індивідуумів може бути щасливим і ймовірно сповненим справами, – але ж напевно його буде загрожено та перейнято страхом. У такому світі лишилось уже небагато скель, що на них поринулі у боротьбу індивідууми можуть будувати свої спасенні надії та спиратися у випадку особистої поразки. Людські узи комфортно послабшали, але ж тим-то стали і жахливо ненадійними, а солідарність тепер так само важко здійснити на практиці, як і осягнути її користь, ба більше, моральну перевагу.

Новий індивідуалізм, танення людських уз і занепад солідарности викарбувано на одному боці медалі, другий бік якої змальовує тьмяні обриси «неґативної глобалізації». В її нинішній, суто неґативній формі, глобалізація – це паразитичний хижий процес, що живиться силою, висмоктаною з тіл національних держав та їх суб'єктів. Знову цитуючи Аталі, нації, зорганізовані в держави, «втрачають свій вплив на загальний напрямок справ і позбуваються в перебігу глобалізації всіх засобів, потрібних для визначення власної долі та спротиву численним формам, яких можуть набути їхні страхи».

Суспільство вже не захищено державою або ж принаймні радше не довіряє пропонованому захисту; віддане тепер на поталу захланним

силам, яких не контролює, воно вже й не сподівається – або ж не прагне – захопити їх та підкорити собі знову. Саме тому передусім уряди таких держав день поза день намагаються витримувати бурі буденности, кидаючися від одної принагідної кампанії антикризового менеджменту та засобів порятунку, до іншої, ні про що вже не мріючи, крім як залишитися при владі після чергових виборів, позбавлені далекосяжних планів й амбіцій, а бачення радикального розв'язання хронічних проблем нації – і поготів. «Відкрита» й щоразу зусебіч беззахисніша, національна держава невпинно втрачає потугу, випаровуючися до глобального простору, а свою політичну проникливість і вправність дедалі більше переспрямовує у царину індивідуальної «політики життя» та «субсидує» окремим чоловікам і жінкам. Хоч би якими рештками потужности та політики диспонувала було держава та її органи, поступово їх вистачає хіба що для облаштування такого собі великого поліційного відділку. Авжеж, ця зредукована держава навряд чи може стати чимось іншим, аніж державою особистої безпеки.

Витеклі з насильницьки відкритого суспільства під тиском глобалізаційних процесів, влада і політика гірше ніж будь-коли дрейфують у протилежних напрямках. Проблемою та шалено важким завданням, яке напевно стане найбільшим викликом для цього століття, є нова злука

влади з політикою. І возз'єднання цих відокремлених партнерів на ґрунті національних держав є, мабуть, найменш обнадійливою з усіх можливих відповідей на такий виклик.

На неґативно глобалізованій планеті всі найфундаментальніші проблеми – метапроблеми, що зумовлюють боротьбу з рештою проблем – є *глобальними*, й будучи глобальними, не мають локальних розв'язань: не існує й не може існувати локального розв'язання для проблем, що виникають і набувають сили глобально. Возз'єднання влади і політики якщо й буде досягнуто, то тільки на планетарному рівні. Як доречно зазначив Бенджамен Барбер, «жодна американська дитина не може почуватися безпечною у своєму ліжку, якщо безпечними не почуваються в своїх ліжках діти в Карачі або Багдаді. Европейці не можуть пишатися своїми свободами, якщо люди в інших частинах світу лишаються знедоленими та принижуваними»[19]. Демократія і свобода не можуть далі тішитися повною та справжньою безпекою в межах окремої країни або навіть групи країн; їхній захист у світі, забарвленому несправедливістю та населеному мільярдами людей, яким було відмовлено в людській гідності, неминуче спотворюватиме ті самі цінності, що їх треба було захищати. Майбутнє демократії та свободи можна забезпечити у планетарному масштабі – або ніяк.

Страх – це, ймовірно, найлютіший із демонів, що окублився у відкритих суспільствах нашого часу. Але саме незахищеність сьогодення і непевність майбутнього є тим, що плекає та виношує найжахливіші й найнестерпніші наші страхи. Своєю чергою, незахищеність і непевність вилонюються з почуття безсилля: здається, ніби ми вже не маємо контролю, ані самостійно, поокремо і порізно, ані разом, а на додачу нам бракує знарядь, аби піднести політику на рівні з владою, і в такий спосіб відновити та повернути собі контроль над силами, визначальними для ситуації, що в ній ми всі перебуваємо, й окреслити водночас діяпазон наших можливостей і межі нашої свободи вибору, – контроль, який вислизнув або ж його було вирвано з наших рук. Демона страху не вигнати, заки ми не знайдемо (чи, точніше, не *сконструюємо*) таких знарядь.

2

Переміщуване людство

Сто років тому Роза Люксембурґ припустила, що хоч капіталізм і «потребує некапіталістичних соціяльних організацій як основи свого розвитку», його подальший поступ «відбувається шляхом усунення цієї умови, яка одна може запевнити його власне існування»[1]. Некапіталістичні організації забезпечують капіталізмові родючий ґрунт, на їхніх руїнах капітал жиркує. Себто, некапіталістичне середовище потрібне для накопичення, яке відбувається, однак, коштом цього оточення, поглинаючи його до решти.

Це вроджений парадокс капіталізму та, зрештою, його вирок: капіталізм подібний до змії, що поїдає власний хвіст... Або можемо сказати, вдаючись до термінів, невідомих іще Люксембурґ (адже їх було винайдено лише впродовж останніх десяти-двадцяти років, коли відстань між кінчиком хвоста і шлунком стрімко скорочувалась, а різниця між «їдцем», і «їдлом», ставала щораз

помітнішою: капіталізм завдячує свою життєдайну енергію «викачуванню активів» – практиці, нещодавно винесеній на денне світло внаслідок поширення операцій «ворожих поглинань»; утім, коли цю практику, яка потребує щораз більше активів, аби їх викачати, застосовують на глобальному рівні, ресурси рано чи пізно неминуче вичерпуються або доходять межі використуваности. «Викачувані активи» є доробком інших виробників, але якщо їх позбавити цих активів, а отже, поступово, проте неминуче, усунути, то врешті конче сягнемо того моменту, коли жодних активів для «викачування» вже не залишиться.

Інакше кажучи, Роза Люксембурґ передбачала смерть капіталізму через брак поживи: той помре з голоду, виївши останні луки «іншости», на яких пасся. Сторіччям пізніше, однак, здається, що фатальним, а можливо, і *найфатальнішим* результатом глобального тріюмфу новочасности є гостра криза індустрії, яка утилізує «людські відходи», адже кожен новий аванпост, підкорений капіталістичними ринками, додає нові тисячі або й мільйони до маси чоловіків і жінок, уже позбавлених своїх земель, майстерень і мереж громадського захисту.

Джеремі Сибрук яскраво описує стан глобальної голоти нашого сьогодення, виселеної зі своєї землі та змушеної дбати про виживання у нетрях, що швидко розповзаються в сусідстві з мегаполісами:

Глобальна голота тікає – не тому, що вигнана багатством, але тому, що виселена з виснаженої та перетвореної глушини...

Земля, коло якої вони гарували, узалежнена від добрив і пестицидів, уже не родить надлишку, який можна продати на ринку. Воду заражено, зрошувальні канали замулено, криниці забруднено і не надаються до використання [...]. Землю уряд забрав, аби влаштувати приморський курорт чи поле для ґольфу, або ж під тиском планів структурної реґуляції, щоб експортувати ще більше сільськогосподарських продуктів [...]. Шкільні споруди неремонтовано. Осередки охорони здоров'я замкнено. Ліси, де люди завжди здобували паливо, фрукти чи бамбук для лагодження осель, оголошено забороненими зонами, що їх охороняють люди в одностроях якихось приватних воєнізованих компаній[2].

Людність, що стала зайвою через глобальний тріюмф капіталізму, невпинно зростає, і планета ось-ось не зможе з цим упоратися; ймовірна перспектива для капіталістичної новочасности (або новочасного капіталізму) полягає в небезпеці *захлинутися власними відходами*, яких вона не здатна ані переробити або знищити, ані знешкодити (існує безліч ознак стрімко збільшуваної токсичности швидко накопичуваного сміття).

Попри те, що болісні наслідки згромадження промислових і побутових відходів для екологіч-

ної рівноваги і здатности земного життя до самовідтворення вже певний час привертають пильну увагу (хоча досі вслід словам ішло замало дій), ми наразі навіть не наблизилися до того, щоби побачити й уповні усвідомити тривалі наслідки згромадження *людей-відходів* для політичного балансу і соціяльної рівноваги людського співіснування на планеті. Втім, пора це зробити. В такій істотно новій ситуації, як наша, ані вивчення списку традиційних підозрюваних, ані звернення до звичних засобів давати собі раду з ними, не надто допоможе зрозуміти, що саме відбувається, впливаючи однаково, хоч і в різний спосіб, на кожного жителя Землі.

Нова «повнява планети» – глобальна рясно-та й доступність фінансових і товарних ринків, а також ринків праці, як і керованої капіталом модернізації, – отже, і новочасний триб життя, має два безпосередні наслідки.

Першим є перекриття тих шляхів відтоку, які в минулому давали змогу реґулярно і вчасно звільняти й очищати відносно слабо змодернізовані та модернізовувані анклави планети від того «людського надлишку», що його неминуче і в щораз більшому обсязі породжує новочасний триб життя: від зайвини надто численного й надмірного населення – сили-силенної тих, кого було відкинуто ринком праці, відпадків ринкової економіки, що перевищують здатність пере-

робляти відходи. Коли новочасний триб життя поширився на цілу планету, – а чи його було силоміць накинуто, – і вже не сприймався як привілей вузької групи вибраних держав, «порожні» та «нічийні» землі (точніше, землі, завдяки глобальній різноманітності влади потрактовані тією частиною планети, котра вже виявилася «новочасною», як вільні й/або незайняті), що правили деяким країнам за переважні місця для стікання – головні звалища – людських відходів, стали ледве помітними і наблизилися до повного зникнення. Що ж до «зайвих людей», яких нині масово виганяють на терени, що їх лише недавно було кинуто (або вони самі впали) під каток новочасности, то такі місця стікання ніколи не були їм доступні; їх не потребували так звані «передновочасні» суспільства, не причетні до проблеми, спричиненої відходами – рівно людськими, як і нелюдськими.

Внаслідок такого подвійного процесу – зникнення давніх і не виникнення нових зовнішніх виходів для людських відходів – і «старожителі новочасности», і її неофіти обертають вістря таких практик виключення щораз більше супроти себе самих. Чогось іншого годі було й очікувати, адже «різниця», що трапилася/постала на шляху глобальної експансії новочасного трибу життя – але могла би вважатись упродовж кількох століть за прикрий, проте тимчасовий та виліковний подразник, і вико-

ристовуватися сяк-так дійово за допомоги «антропофаґічних» або «антропоемічних»[a] (у термінах Кльода Лєві-Строса) стратегій – не могла не вдарити по ньому самому. Авжеж, звичні стратегеми, випробувані та перевірені у далеких краях, удома виявляються не застосуванними, і всі спроби вдатися тут до них загрожують неперевіреними, непередбачуваними, а отже, приголомшливими ризиками.

У своїй гострій критиці сучасної потреби вибору між альтернативами «застосування сили, щоби забезпечити відповідність цінностям тих, хто тією силою диспонує», та «порожньої толерантности, яка, нічого не торкаючись, нічого і не змінює»[3], Кліфорд Ґірц завважив, що влади змусити до тієї відповідности вже немає, тоді як «толерантність» перестала бути піднесеним жестом, за допомоги якого сильні світу сього могли заспокоювати зарівно як власне сумління, так і образу тих, хто почувався приниженим через їхню пиху і скривдженим через їхню удавану доброчинність. В наші дні, зазначає Ґірц, культурна різнорідність, з якої походять

---

[a] Слово «антропофаґічний» утворено від грецького anthrōpos – «людина» та phageīn – «їсти», отже, його можна перекласти як «людожерський», а в слові «антропоемічний» друга частина походить від грецького ж emeīn – «блювати». Цю пару понять – «anthropophagique» й «anthropoémique» – запровадив до обігу Кльод Лєві-Строс у «Печальних тропіках» (Claude Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques,* Paris, Union Generale d'Edition, 1962, p. 348). – *Прим пер.*

«питання моралі» і яка «раніше існувала [...] передусім поміж суспільствами», «дедалі частіше постає всередині них. Суспільні та культурні межі збігаються щораз менше»:

> Час, коли американське місто було головною моделлю культурної фраґментації й етнічної мішанки, давно минув; Париж nos ancêtres les gaulois[a] стає так само багатомовним і різнокольоровим, як Мангетен, і може ще мати північно-африканського мера (принаймні чимало *ґалів* цього побоюються), перш ніж Нью-Йорк матиме мера-латиноамериканця [...].
>
> Світ у кожному зі своїх локальних пунктів стає дедалі більше схожим на кувейтський базар, ніж на англійський джентльменський клуб [...]. Les milieux[b] всі тепер mixtes[c]. Вони вже не творять Umwelte[d], як було зазвичай.

Якщо надлишок населення (ту його частину, що її годі наново засимілювати до «нормальних» життєвих моделей і знову перетворити на «корисних» членів суспільства) можна просто усунути і перенести поза межі огороджених теренів, усередині яких дбають про економічний баланс і суспільну рівновагу, то людей, котрі уникнули

---

[a] Наших пращурів ґалів (фр.). – *Прим. пер.*

[b] Середовища (фр.). – *Прим. пер.*

[c] Змішані, різнорідні (фр.). – *Прим. пер.*

[d] Середовище, оточення (нім.), а також умвельт як семіотичне поняття. – *Прим. пер.*

перенесення і залишилися всередині загорожі, призначено до «переробки» або «реабілітації», хай наразі вони й зайві. «Назовні» вони перебувають лише тимчасово, їхній стан виключення є якимсь відхиленням від норми, що потребує ліків і терапії, а самі вони, вочевидь, – допомоги, аби якнайшвидше «повернутись усередину». Вони є «резервною армією праці», а отже, їх слід підтримувати у гарній формі, яка дасть їм змогу за першої ж нагоди повернутися до активної служби.

Однак усе це раптом змінюється, щойно канали для відтоку надлишку людей виявляються закоркованими. Що довше «зайва» популяція перебуває всередині, стикаючися з «корисною» та «леґітимною» рештою, то менше межі, які відділяють «нормальність» від «ненормальности», тимчасову недієздатність від остаточного приречення до знищення, залишаються обнадійливо однозначними. Замість і далі бути недолею, властивою відносно невеликій частині населення, як це зазвичай вважалося, приреченість на «викидання» стає ймовірною перспективою для кожного – одним із двох полюсів, між якими коливається його теперішнє і майбутнє суспільне становище. Звичних знарядь і стратегем втручання, використовуваних, аби зарадити ненормальності як чомусь тимчасовому і стосовному меншости, не досить для розв'язання «проблеми відходів» у цій новій формі, – та й не

сказати б, що вони аж так добре надаються для такого завдання.

Хай би якими вони були жахливими, всі ці та подібні їм перешкоди й труднощі мають нахил зростати й загострюватись у тих частинах земної кулі, які лише нещодавно зіткнулися з феноменом «надлишку населення», раніше їм невідомим, а отже і з проблемою, як його позбутися. «Нещодавно» тут означає *запізно*, тоді, коли планета вже й так заповнена, коли вже не лишилося «порожніх земель», що були би місцем для відходів, і коли всі асиметрії кордонів рішуче обернулися проти неофітів у родині зновочаснених. Інші краї не запросять до себе надлишки чужих їм народів, і їх не можна – як це бувало колись – примусити до цього. На відміну від колишніх виробників надлишку, звиклих шукати та знаходити *глобальні* розв'язання проблем, створених ними на *локальному* рівні, ті «запізнілі прибульці новочасности» змушені шукати *локальних* розв'язань *глобально* спричинених проблем – у найліпшому випадку, із замалими, а найчастіше з примарними шансами на успіх.

Чи з власної волі, а чи з примусу, їхня капітуляція перед глобальними натисками і відтак відкриття своєї території перед необмеженим рухом капіталу і товарів наражає на небезпеку більшу частину родинного та громадського бізнесу, який колись був здатен і годен приймати, працевлаштовувати і підтримувати народжу-

ваних тут людей і здебільшого забезпечував їм виживання. Це лише тепер новоприбульці у світі «зновочаснених» зазнають «відокремлення бізнесу від домашнього господарства» з усіма притаманними цьому процесу суспільними зрушеннями та людською бідністю; піонери новочасности перейшли цей процес століття тому у дещо м'якшій формі завдяки доступності глобальних розв'язань їхніх проблем: надміру «порожніх» і «нічийних земель», де легко можна було розмістити надлишок населення, що його вже не поглинала економіка, позбавлена родинних і громадських обмежень. До такої розкоші, ясна річ, уже зась тим, хто спізнився.

Племінні війни та різанини, поширення «партизанських армій» або бандитських зграй і наркоторговців, перевдягнених у борців за свободу, зайнятих десяткуванням один-одного, поглинаючи, однак, і, з часом, знищуючи притому «надлишок населення» (переважно молодь, що вдома не може знайти роботу і не має жодних перспектив) – це одне з викривлених і збочених «локальних квазі-розв'язань глобальних проблем», до яких запізнілі у новочасність змушені вдаватись або, радше, усвідомити, що вже вдалися. Сотні тисяч або й мільйони людей вигнано з власних осель, убито та змушено тікати зі своєї землі, аби зберегти життя. Либонь, одинокою галуззю, що справді зазнала бурхливого розвитку в країнах-новоприбульцях (які облудно і час-

то-густо брехливо називають «країнами, що розвиваються»), є *масове виробництво біженців*.

Ще ряснішими плодами цієї галузі є те, що британський прем'єр[a] запропонував замести під килими інших народів, скидаючи їх «поруч із їхніми рідними країнами» у вічно тимчасові табори (які облудно і часто-густо брехливо називають «мирними гаванями»), щоб утримувати тамті локальні проблеми на локальному рівні, а отже покласти край спробам новоприбульців взорувати на піонерів новочасности в пошуку глобальних (й одиноко дійових) розв'язань проблем локального походження. Тим, що він насправді запропонував (хоч і не так велемовно), було збереження добробуту його країни коштом поглиблення вже невирішуваних проблем «надлишку населення» для безпосередніх сусідів-новоприбульців, де – хоч-не-хоч – існує таке масове виробництво біженців...

Завважмо також, що, не бажаючи брати на себе клопіт із «видалення» і «переробки», багатий Захід робить усе, щоби збільшити виробництво *відходів*; не лише опосередковано, руйнуючи один по одному й усуваючи як «непродуктивні» або «економічно нежиттєздатні» всі колишні засоби профілактики цього явища, а й безпосередньо, ведучи глобальні війни та дестабілізуючи щораз нові суспільства. Напере-

[a] На час написання – Тоні Блер. – *Прим. пер.*

додні вторгнення до Іраку Туреччина попросила НАТО допомогти їй замкнути кордон з Іраком із огляду на неминучий наступ на цю країну. Різні достойники з країн НАТО відмовляли, висуваючи безліч штучних застережень, однак жоден не згадав публічно про те, що небезпекою, від якої Туреччина потребувала (принаймні вважала, ніби потребує) захисту, є наплив іракських біженців, які стали бездомними через американське вторгнення, а не напад іракської армії, яку американське вторгнення напевно розбило і розпорошило[4].

Хоч якими серйозними були би спроби втамувати вал «економічної міґрації», вони не є і, либонь, не можуть бути цілком успішними. Затяжні злигодні заганяють мільйони у відчай, але за доби глобальної прикордонної зони та глобалізованої злочинности дивно було б, якби забракло «бізнесів», вельми охочих збити копійчину або кілька мільярдів, перетопивши той відчай на капітал. Звідси інший тяжкий наслідок теперішньої великої трансформації: мільйони міґрантів поневіряються шляхами, що їх вторували «надлишки населення», відкинуті розсадниками новочасности, – нині, однак, у зворотному напрямку й без допомоги з боку армій *конкістадорів*, купців і місіонерів. Справжній масштаб цього явища та його впливів і наслідків не виявлено і досі, втім, його іще доведеться осягнути в усіх його відгалуженнях.

Під час короткого, але гострого обміну думками, який відбувся 2001 року в зв'язку з війною в Афганістані, Ґері Янґ розважав над станом планети за день *перед* 11 вересня. Він згадав «переповнений човен з афганськими біженцями, що відчалив від берегів Австралії (на радість 90 відсотків австралійців) і, врешті, прибився до безлюдного острова посеред Тихого океану:

> Цікаво, що вони були саме афганцями, беручи до уваги те, що Австралія, тепер міцно заанґажована в коаліцію, вважає, що немає нічого ліпшого, ніж визволений Афганістан, а отже, готова посилати свої бомби заради його звільнення [...]. Цікаво також, що ми тепер маємо міністра закордонних справ, який дорівнює Афганістан до нацистів, але який, ще як міністр внутрішніх справ, заявив, коли група афганців висіла в Станстеді, що жодні переслідування [вдома] їм не загрожують і відіслав їх назад[5].

Янґ доходить висновку, що «10 вересня» світ був «місцем беззаконня», де і багаті, і бідні знали, що «правда у силі», а сильні світу сього можуть нехтувати міжнародне право (хоч би що вони так називали) й оминати його завжди, коли воно їм не до шмиги, а заможність і влада зумовлюють не тільки економіку, а й мораль і політику на глобальному рівні, отже й решту того, що стосується обставин життя на планеті.

Дещо згодом суддя лондонського Високого суду започаткував слухання з перевірки законности того, як британські високопосадовці обійшлись із шістьома втікачами від режимів, офіційно визнаних «злочинними» або принаймні такими, що реґулярно порушували або нехтували людські права, – в Іраку, Анґолі, Руанді, Етіопії та Ірані[6]. Як сказав судді Джастису Колінзу королівський адвокат Кейр Стармер, що представляв інтереси тих шістьох, запроваджені у Великій Британії нові правила залишили сотні біженців «в такій недолі, що вони були вже навіть нездатні опікуватися власною справою». Вони ночували просто неба, змерзлі та голодні, налякані та хворі; деяким із них «довелося жити в телефонних будках або на автостоянках». Вони не отримали «жодних коштів, житла та харчів», їм заборонили шукати оплачуваної праці, а водночас відмовили у соціяльному забезпеченні. Крім того, вони не мали жодного контролю над тим, коли і де розглядатимуть їхні прохання про надання притулку та й чи розглядатимуть узагалі. Жінка, яка втекла з Руанди, де її реґулярно ґвалтували і били, дійшла до того, що провела ніч на стільці в поліційному відділку Кройдона, де їй дозволили залишитися за умови, що вона не засне. Чоловік із Анґоли, що його батька застрелили, а мати й сестру кинули голими на вулиці після масового зґвалтування, врешті-решт мусив спати на вулиці, діставши відмову в будь-

якій підтримці. У справі, представленій Кейром Стармером, суддя визнав ненадання соціяльної допомоги незаконним. Проте міністр внутрішніх справ зреаґував на цей вердикт обурено: «Бігме, особисто я ситий донесхочу ситуаціями, коли парламент розглядає питання, а потім суддя їх відхиляє [...]. Ми не погоджуємося з висновком містера Джастиса Колінза. Ми шукатимемо способу його скасувати»[7]. А тим часом на судовий розгляд чекало ще 200 справ такого штибу.

Тяжкі обставини тих шістьох, яких представляв Кейр Стармер, були, мабуть, побічним ефектом переповнення і перенасичення наперед спроєктованих або й зімпровізованих таборів, що до них спраглі притулку реґулярно потрапляли, діставшись Великої Британії. Кількість позбавлених дому та батьківщини жертв глобалізації зростає швидше за планування й облаштування місць, призначених для їх утримування.

Одним із найзгубніших наслідків глобалізації стала дереґуляція війн. У більшості нинішніх військових конфліктів, зокрема у найжорстокіших і найкривавіших, участь беруть недержавні суб'єкти, що не підлягають жодному державному або квазі-державному праву і міжнародним конвенціям. Вони водночас є і виплодом, і додатковою, але потужною причиною тривалого розмивання державного суверенітету та незмін-

ности обставин прикордонної зони в «наддержавному» глобальному просторі. Міжплемінні антагонізми переходять у відкриті війни внаслідок послаблення сильної руки держави, а у випадку «нових держав» – руки, якій не було надано жодного часу (або дозволу) наростити м'язи. Варто припуститися цього раз, і ворожнеча зробить ледве створене або й уже усталене на державному рівні законодавство нездійсненним і юридично нечинним щодо всіх практичних намірів і цілей.

Більшість людности такої держави потрапляє тоді у простір безправ'я, а ті, хто наважилися покинути поле бою і спромоглися втекти, потрапляють до іншого поля безправ'я – до глобальної прикордонної зони. На додачу, перетнувши кордони батьківщини, втікачі втрачають підтримку з боку визнаної державної влади, яка могла б узяти їх під свій захист, обстоювати їхні права і заступатися за них перед іноземними урядами. Біженців позбавлено держави, але позбавлено в новому сенсі: їхня бездержавність виходить на цілком новий рівень через відсутність або примарність влади, з якою можна було би пов'язати їхню державну належність. Вони, як це влучно назвав Мішель Аж'є в своєму проникливому дослідженні біженців у добу глобалізації, є hors du nomos – *поза законом*[8]; не поза тим чи тим законом тієї чи тієї країни, а поза *законом як таким*. Вони парії та ізгої нового типу, породження

глобалізації, найповніше уособлення й утілення її духу прикордоння. Як писав Аж'є, їх було загнано у стан «пограничного дрейфу», що про нього вони не знають і не можуть знати, чи він тимчасовий а чи сталий. Навіть якщо на якийсь час їм пощастить десь закріпитися, вони все одно залишаються переміщуваними, і це переміщення ніколи не завершиться, бо пункт призначення (чи то прибуття, чи то повернення) завжди буде невизначеним, а пункт, який вони могли б назвати «кінцевим», завжди буде недосяжним. Вони ніколи не позбудуться гнітливого відчуття хисткости, невизначености й тимчасовости будь-якого поселення.

Скрутне становище палестинських біженців, з яких багато хто не знає життя поза імпровізованими таборами, наспіх зліпленими понад пів століття тому, добре задокументовано. Мірою того, як глобалізація сіє недолю, нові табори (менш помітні і переважно непомічені або забуті) обсідають гарячі точки, неначе гриби, відтворюючи модель, яку Тоні Блер пропонував Управлінню Верховного комісара ООН у справах біженців зробити обов'язковою. Приміром, немає жодних ознак того, що три табори в Дадаабі, з таким же за кількістю населенням, що і решта кенійської провінції Ґариса[a], де їх було розташо-

[a] Ґариса – столиця округу Ґариса в колишній Північно-східній провінції Кенії. – *Прим. пер.*

вано у 1991–1992 роках, незабаром зліквідують, проте вони досі, себто впродовж десятиріччя, так і не з'явились на мапі країни – вочевидь, їх і надалі потрактовують як щось тимчасове, попри їхню промовисту постійність. Те саме стосується таборів Іфо (діє від вересня 1991-го), Даґагалі (діє від березня 1992-го) та Гаґадера (діє від червня 1992-го)[9].

Біженець раз – біженець назавжди. Всі шляхи повернення до втраченого (а радше вже зниклого) домашнього раю відрізано, а всі виходи з табірного чистилища ведуть у пекло... Безпросвітна вервечка марних днів у таборі може бути нестерпною, але крий боже, щоби призначені або охочі представники людяности, чиєю роботою є утримувати біженців всередині табору, але якнайдалі від погибелі, її перервали. А однак вони чинять так раз по раз, щойно можновладці вирішують, що вигнанці вже не є біженцями, позаяк можуть «безпечно повернутися» до тієї батьківщини, що віддавна перестала нею бути і не годна нічого запропонувати, та й нема чого від неї прагнути.

Приміром, десь 900 000 біженців як наслідок міжплемінних кровопролить і побойовищ негромадянських воєн, які десятиріччями точилися в Етіопії й Еритреї, розсіяно в північних реґіонах Судану (зокрема й у сумнозвісному Дарфурі), що й сам є зубожілою, спустошеною війною країною. Там вони змішалися з іншими

біженцями, які із жахом згадують смертоносні поля південного Судану[10]. За рішенням аґенції ООН, що його схвалили неурядові благодійні організації, вони вже не є біженцями, а тому не мають права на гуманітарну допомогу. Проте вони відмовлялися йти: вочевидь, не вірять, що є дім, до якого можна «повернутись», бо оселі, про які вони пам'ятають, було спустошено або відібрано в них. Новим завданням їхніх гуманітарних наглядачів стало, отже, *змусити* їх піти... В таборі у Касалі спочатку було відрізано водопостачання, відтак мешканців силоміць витіснили поза табірний периметр, а сам табір, подібно до їхніх хатин у Етіопії, зрівняли із землею, аби відібрати будь-яке бажання вертатися. Така сама доля спіткала і мешканців таборів в Ум Ґульсам Лафа та Ньюзгаґарабі. За свідченнями місцевих селян, десь вісім тисяч тамтешніх мешканців загинуло після закриття табірних шпиталів, засипання свердловин і припинення постачання харчів. Звісно, цю історію важко перевірити; проте в одному можна бути певним: сотні тисяч біженців уже зникли і далі зникають із реєстрів і статистичних зведень, навіть якщо їм не вдалося втекти з утопійного краю нелюдяности.

На шляху до табору майбутніх мешканців позбавляють геть усіх складників їх ідентичности, крім одного: що вони є біженцями – бездержавними, пере-міщеними, не-потрібними і

без-«пашпортними». У загорожі табору їх перетворюють на знеособлену юрбу, якій відмовлено і в елементарних зручностях, що з них постає ідентичність, і в звичайному матеріялі, що з нього ту ідентичність сплетено. Стати «*біженцем*» – означає втратити

> засоби, на яких полягає суспільне існування, себто низку простих речей і людей, що є носіями значень – землю, дім, село, місто, батьків, власність, працю й інші орієнтири щоденности. Ці істоти у дрейфі й очікуванні не мають нічого, крім власного «голого життя», тривання якого залежить від гуманітарної допомоги[11].

Щодо тієї допомоги виникають побоювання. Чи сама собою постать працівника гуманітарної служби – як найманця, так і волонтера, – не є важливою ланкою в ланцюжку виключення? Існують підозри, що організації опіки, докладаючи всіляких зусиль для врятування людей від небезпеки, мимоволі допомагають виконавцям «етнічних чисток». Аж'є замислюється, чи не є гуманітарний працівник «аґентом виключення за меншу ціну» та (ще важливіше) знаряддям, створеним, аби розрядити й розвіяти неспокій решти світу, виправдати винних і заспокоїти докори сумління мовчазних спостерігачів, а також пом'якшити відчуття нагальности та страху перед непередбачуваним розвитком подій. Справді, рішення віддати біженців у руки «гуманітар-

них працівників» (і закрити очі на озброєних охоронців на задньому плані) здається ідеальним способом примирити непримиренне: непереборне бажання позбутися згубних людських відходів із одночасним заспокоєнням власного палкого прагнення моральної правоти.

> Сумління, уражене усвідомленням поневірянь і скрути проклятої частини людства, можна загоїти. Варто тільки дати процесу біосеґреґації, прикликання і виправлення ідентичностей, заплямованому війнами, жорстокістю, вигнанням, хворобами, бідністю й нерівністю – процесу, що вже і так іде на повну пару, – дійти до краю. Затаврованих стигмою однозначно триматимуть на відстані з огляду на їхню меншу людяність, себто дегуманізуватимуть їх як фізично, так і морально[12].

Біженці є справжнім втіленням «людських відходів», без жодної корисної ролі, яку вони могли би відігравати у місці їхнього прибуття і тимчасового перебування, і без жодного наміру та бодай трохи реалістичної перспективи бути засимільованими і залученими у нове соціяльне тіло. З їхнього теперішнього місця – звалища – немає дороги ані назад, ані вперед (хіба що дорога до ще віддаленіших місць, як у випадку афганських біженців, ескортованих австралійськими військовими кораблями на острів удалеч від усіх торованих або навіть не-

торованих шляхів). Відстань, достатня для того, щоби не дати отруйним випарам суспільного розпаду сягнути теренів, населених місцевими, є головним критерієм, згідно з яким вирішують, де розташувати ті вічно тимчасові табори. Поза цим місцем біженців розглядатимуть як перешкоду і напасть; в межах їхнього місця про них буде забуто. Тримаючи їх там і перекриваючи їм усі шляхи виходу, роблячи відділення остаточним і безповоротним, «співчуття одних і ненависть інших» співпрацюють у досягненні одного результату: тримати на відстані й залишатися на відстані[13].

Їм нічого не залишилося, крім стін, колючого дроту, пропускних брам і озброєних охоронців. Поміж ними формується ідентичність біженців – або радше вони позбавляються права на самовизначення, не кажучи вже про самоствердження. Всі відходи, поміж них і викинуті люди, звалюються не розбираючи на той самий смітник. Саме призначення на викидання кладе край відмінностям, індивідуальностям, особливостям. Відходи не потребують виразної різниці і тонких нюансів, хіба що їх відібрано для переробки; проте перспективи біженців бути перетвореними на законних і визнаних членів людського суспільства є, щонайменше, невиразними і нескінченно віддаленими. Було вжито всіх заходів, щоби забезпечити постійність їхнього виключення. Людей без властивостей

розміщено на безликій території, а водночас всі шляхи назад або вперед до місць, які щось значать, і до пунктів, де зрозумілі суспільству значення можуть бути створені і творяться повсякдень, надійно перекрито.

Хоч куди би вони пішли, біженці небажані, і їм це виразно дають зрозуміти. «Економічних міґрантів» (себто людей, які дотримуються правила «раціонального вибору», що його оспівує хор неолібералів, а отже, воліють радше шукати засобів для існування там, де можливо їх знайти, ніж залишатися там, де їх немає) відкрито засуджують ті самі уряди, які докладають зусиль, аби зробити «гнучкість ринку праці» головною чеснотою свого електорату, а отже, закликають власних безробітних «сідати на велосипеди» та рушати туди, де є попит на їхню працю. Проте підозра в економічних мотивах переходить і на тих новоприбульців, яких нещодавно сприймали як людей, що здійснюють свої права на пошук притулку від дискримінації та переслідування. Через повторюваність асоціяцій поняття «шукач притулку» набуло зневажливого відтінку. Високопосадовці Евросоюзу витрачають більшість свого часу та розумових здібностей на впровадження дедалі вишуканіших способів зміцнювати кордони і щораз спритніших процедур, що дають змогу позбутися тих шукачів їжі й даху над головою, яким удалося-таки ці кордони здолати.

Дейвід Бланкет, міністр внутрішніх справ Великої Британії, поквапився запропонувати шантаж країн походження біженців, аби вони забирали «дискваліфікованих шукачів притулку» назад під загрозою припинення фінансової допомоги[14]. Це була не одинока його нова ідея; Бланкет бажав «прискорити інтенсивність обміну», нарікаючи, що через відсутність запалу в цьому питанні в інших европейських лідерів «проґрес і надалі занадто повільний». Він хотів створити загальноевропейські «сили швидкого реаґування» та «комісію національних експертів», щоби «оцінити спільний ризик, визначаючи слабкі місця у [...] зовнішніх кордонах ЕС, якщо йдеться про питання нелеґальної міґрації морським шляхом і запобігання незаконному переміщенню людей» (цей новий термін, «human trafficking», створено, щоби замінити та знеславити старе, шляхетне колись, поняття «passage» – «переправа»).

За активної участи урядів та інших публічних постатей, які у сприянні та підбурюванні поширених упереджень бачать єдиний доступний субститут зіткнення зі справжніми джерелами екзистенційної непевности, що переслідує їхніх виборців, «шукачі притулку» замінили собою лихооких відьом та інших заклятих злодіїв, недобрих духів і домовиків із колишніх міських леґенд. Стрімко поповнюваний новий міський фольклор приписує жертвам планетарного виключення роль го-

ловних «негідників п'єси», і то збираючи, комплектуючи й переробляючи успадкований корпус приголомшливих історій, від яких волосся стає дибки і на які незахищеність міського життя, нині, як і колись, створює постійний, а навіть іще невситиміший, ніж будь-коли, попит. Як припустив Мартин Брайт, сумнозвісні антиімміґрантські заворушення у британському місті Рексем «не були відособленою подією. Напади на шукачів притулку стають в Об'єднаному королівстві чимось нормальним»[15]. У Плімуті, для прикладу, такі напади стали реґулярними. «Сонам, 23-річний фермер з Непалу, прибув до Плімута вісім місяців тому. Його непевна посмішка виявляє брак двох зубів, втрачених не в жорстоких сутичках у власній країні, але під час повернення зі сусідньої крамнички в Дейвенпорті».

Ворожість місцевих вкупі з відмовою представників влади надати соціяльне забезпечення новоприбульцям, яким не вдалося домогтися притулку по приїзді, в поєднанні з обрізаними коштами на «гуманітарну допомогу» та жорсткою депортаційною політикою, націленою на «небажаних» біженців (10 740 депортованих в 2002, 1 300 затриманих в очікуванні на депортацію в червні 2003), призвели до різкого спаду кількости подань про притулок – з 8 900 у жовтні 2002 до 3 600 у червні 2003. Ці дані тріюмфально представив Дейвід Бланкет як свідчення величезного успіху урядової політики і твердий доказ того, що «жорсткі» за-

ходи «спрацювали». Звісно, що вони спрацювали, хоча Рада у справах біженців зазначила, що «саме лише запобігання в'їзду людей до Об'єднаного королівства» важко назвати «успіхом», зважаючи на те, що «деякі з цих людей можуть відчайдушно потребувати нашої допомоги»[16].

Тих міґрантів, яких, попри найвинахідливіші стратегеми, не вдається швидко здепортувати, уряд запропонував ув'язнити в таборах, що мали з'явитися у віддалених та ізольованих районах країни (цей крок перетворював поширене переконання, буцімто «міґранти не хочуть або не можуть асимілюватися в економічне життя країни», на самоздійснюване пророцтво). Уряд, як завважив Ґері Янґ, заходився хутко лаштувати бантустани по британських селах, зганяючи туди біженців таким чином, аби ті залишались ізольованими та вразливими[17]. Отже, шукачі притулку, висновує Янґ, «радше є жертвами злочину, ніж злочинцями».

Із тих, хто числиться у реєстрі Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, в африканських таборах перебуває 83,2%, а в азійських – 95,2%. В Европі, як наразі, лише 14,3% біженців замкнено в таборах. Але надія, що різниця на користь Европи залишатиметься довго, є невеликою.

Біженці опиняються під перехресним вогнем, а точніше, між молотом і ковадлом.

Їх вигнано силою або страхом, примушено покинути рідні країни, але відмовлено у в'їзді будь-куди. Вони не *змінюють* місця; вони *втрачають* своє місце на землі та викидаються в нікуди, у щось, що Аж'є називав «non-lieux»[a], а Ґаро – «нетрями» чи «відсторонню» («nowherevilles»), або опиняються в «Narrenschiffen»[b] Мішеля Фуко, у точці, що переміщується, «місці без місця, яке існує саме по собі, замкнене саме на собі і заразом вкинуте до нескінчености моря»[18] – або (як пропонує Мішель Аж'є) до пустелі, яка за визначенням є *не*заселеним краєм, що був скривджений людьми і рідко ними відвідується.

Табори біженців або шукачів притулку – це такі хитрі винаходи, коли тимчасові споруди робляться постійними через перекриття їхніх виходів. Дозволю собі повторити: мешканці таборів для біженців і «шукачів притулку» не можуть повернутись туди, звідки вони прибули, оскільки країни, які вони залишили, їх не хочуть, їхні засоби до існування було знищено, домівки спустошено, зруйновано або відібрано, але не існує також дороги вперед, тому що жоден уряд не буде радий напливові бездомних мільйонів, і кожен уряд зробить все, що в його силах, щоби не дати новоприбульцям оселитися.

---

[a] «Без-місце» (фр.) – *Прим. пер.*

[b] Корабель дурнів (нім.) – *Прим. пер*

Що ж до їхнього нового «вічно тимчасового» розташування, біженці є «в ньому, але не його». Вони, так насправді, не належать країні, на території якої було зібрано їхні будиночки або встановлено їхні намети. Вони відділені від решти цієї країни невидимою, але водночас густою і непроникною пеленою підозри та ресентименту. Вони підвішені у пустці, де зупинився час. Вони ні оселені, ні в дорозі; вони ні осілі, ні кочовики.

Утілення деридіянських *«невирішальностей»*, у поняттях, за допомоги яких зазвичай описують людські ідентичності, вони є *невимовними*. Серед таких людей, як ми, яких хвалять інші, та і ми самі пишаємося своїм умінням мислити й рефлексувати, вони не лише не*доторкані*, але й не*мислимі*. В світі, наповненому вщент уявними спільнотами, вони *неуявлювані*. І це через відмову їм у праві бути уявленими, інші, зібрані в справжніх (або націленими на справжність) спільнотах, намагаються обґрунтувати плоди власної уяви.

Табори біженців можуть похвалитися новою властивістю: «заморожена плинність», невпинний, затяжний стан тимчасовости, тривалість, зліплена з моментів, жоден із яких не переживається як елемент вічности, не кажучи вже про внесок до неї. У досвіді мешканців таборів біженців перспективи тривалих послідовностей та їхніх наслідків не існує. Мешканці цих таборів живуть буквально день у день, і на зміст що-

денного життя не впливає знання того, що дні складаються в місяці та роки. Це як у в'язницях і «гіперґетах», ретельно досліджених і яскраво описаних у Льоїка Вакана: замкнені в них біженці «вчаться жити, або радше виживати [(sur) vivre] день у день у безпосередності моменту, занурюючись у [...] відчаї, що зріє в цих стінах»[19].

Удаючись до Ваканових термінів[20], можемо сказати, що табори для біженців змішують, перетирають і зліплюють разом характерні властивості як «ґет-громад» часів Форда–Кейнса, так і «гіперґет» нашої пост-фордівської та посткейнсівської доби. Якщо «ґета-громади» були відносно самодостатніми і самовідтворюваними «міні-суспільствами», повними мініятюрних реплік, властивих більшим суспільствам стратифікацій, функціональних поділів та інституцій, покликаних забезпечувати весь спектр потреб життя громади, то «гіперґета» є нічим іншим, аніж самодостатніми спільнотами. Можемо сказати, що вони є купами «обрізків» – штучним і явно неповним зібранням відпадків; скупченнями, але не спільнотами; топографічними згущеннями, неспроможними вижити самостійно. Щойно елітам «ґет-громад» удалося вибратись, і вони припинили живити мережі підприємств, що забезпечували (хай і ненадійно) засобами до життя решту населення ґета, туди прийшли державні аґенції опіки та контролю (дві зазвичай тісно пов'язані функції). Отже, мешканців

«гіперґет» підвішено на нитках, що виходять з-поза його меж і перебувають, вочевидь, поза його контролем.

Мішель Аж'є завважив у таборах для біженців деякі ознаки «ґет-громад», переплетені, однак, з атрибутами «гіперґет»[21]. Можемо припустити, що таке сполучення робить узи, які зв'язують мешканців із табором, ще міцнішими. Тяжіння, яке тримає вкупі мешканців «ґет-громад», і тиск, що конденсує вигнанців у «гіперґетах», кожне з яких і собі є потужною силою, тут перекриваються, накладаються і взаємно одне одного посилюють. У поєднанні з бурхливою та роз'ятреною ворожістю зовнішнього оточення вони спільно породжують непереборну доцентрову силу, якій важко протистояти, та роблять майже зайвими сумнозвісні техніки замикання й ізоляції, розроблені начальниками та наглядачами авшвіців і ґулаґів. Понад будь-які інші штучні суспільні мікросвіти, табори для біженців наближаються до ідеальної моделі «тотальної інституції» за Ервінґом Ґофманом: вони пропонують, із завзяття або через недогляд, «тотальне життя», від якого годі втекти, а отже ефективно перепиняють доступ до решти форм життя.

Постійність перехідности; тривалість змінности; об'єктивна детермінація, не відображена в суб'єктивній послідовності дій; вічна недовизначеність соціяльної ролі або, точніше, занурення у потік життя без якоря у соціяльній

ролі – всі ці та їм подібні риси новочасного плинного життя показано і задокументовано у знахідках Аж'є.

Цікаво, однак, до якої міри табори для біженців можуть сприйматися як лабораторії, де (хай і ненавмисно, проте не менш переконливо) новий плинний новочасний «постійно перехідний» спосіб життя перевіряється і відтворюється...

Біженці й імміґранти, що прибувають «здалека», але намагаються оселитись по сусідству, чудово надаються на роль опудала, яке можна спалити, бо воно втілює весь спектр «глобальних сил», що викликають страх і обурення, адже роблять свою справу, не питаючи тих, на кому окошаться її наслідки. Зрештою, шукачі притулку й «економічні міґранти» є масовими реплікам (alter ego? супутниками? віддзеркаленнями? карикатурами?) нової владної еліти глобалізованого світу, серйозно (і небезпідставно) підозрюваної в тому, що вона є справжнім негідником у п'єсі. Так само, як ця еліта, вони не прив'язані до жодного місця, ненадійні й непередбачувані. Так само, як ця еліта, вони вособлюють неосяжний «простір течій», у які занурено коріння нинішньої хисткости людського становища. Марно шукаючи інших, відповідніших виходів, страхи й неспокої переходять на найближчі цілі й знову постають як поширені ресентименти і страхи перед «чужинцями поблизу». Непевність

не можна ні зняти, ні розвіяти в безпосередній конфронтації з іншим втіленням екстериторіяльности, позаяк глобальна еліта переміщається поза зоною людського контролю. Ця еліта занадто потужна, аби їй протиставитись і кинути виклик, навіть якби було відоме точне місце її перебування (а це не так). Біженці, з другого боку, знедолені та безпорадні, є добре помітною, нерухомою й легкою ціллю для виплеску надлишкового гніву, навіть коли вони не мають жодного стосунку до тих нещасть, страхів і ще гірших лих, які зродили цей гнів.

Наважуся додати, що, зіткнувшись із напливом «аутсайдерів», «ті влаштовані» (якщо вдатися до незабутніх понять Норберта Еліаса) мають всі підстави лякатися. Вособлюючи «велике невідоме», втіленням якого є «всі чужинці серед нас», ці конкретні аутсайдери-біженці ще й несуть із собою віддалені відгомони війни та сморід спустошених осель і випалених сіл, а це не може не нагадувати місцевим, як легко прорвати чи розчавити кокон їхнього безпечного та звичного (безпечного, *бо* звичного) повсякдення, і якою оманливою є захищеність їхнього побуту. Біженець, як завважив Бертольд Брехт у «Die Landschaft des Exils», є «ein Bote des Unglücks» («передвісником нещасть»).

1970-ті були тим десятиліттям, коли славні «тридцять років» повоєнної відбудови, суспільної

угоди й надій на розвиток, що супроводжували демонтаж колоніяльної системи та стрімке народження «нових націй», відійшли в минуле, відкриваючи новий завзятий світ стертих або лише намічених кордонів, інформаційної зливи, бурхливої глобалізації, споживацького шалу на багатій Півночі та «гнітливого почуття відчаю і виключення у великій частині решти світу», що походить з «феєрії багатства, з одного боку, та злиднів – із другого»[22]. Нині, маючи змогу озирнутися назад, можемо подивитися на це як на справжній вододіл у новочасній історії. Під кінець того десятиріччя настанова, з якою чоловіки та жінки зустрічали життєві виклики, непомітно, однак радикально, перетворилася, нівелюючи дотеперішню життєву мудрість і спонукаючи до ретельного перегляду та перебудови життєвих стратегій.

Блокування «глобальних рішень локально створених проблем», а точніше, нинішня криза «індустрії утилізації людських відходів», відбивається на ставленні до біженців і шукачів притулку з боку країн, на які скеровано погляди глобальних міґрантів, спраглих хліба, питної води та захисту від насильства; це також радикально змінює становище «внутрішньо виключених» усередині цих країн.

Один із найлиховісніших аспектів зміни ставлення до «внутрішньо виключених» (перейменованих тепер у «нижчий клас») було доволі швидко виявлено і відтоді ретельно за-

документовано: перехід від моделі «соціяльної держави» інклюзивної спільноти до «карного права», «кримінального контролю» або до держави «виключення». Дейвід Ґарланд, наприклад, завважив, що

> відбулася знаменна зміна наголосу з модальности соціяльної опіки на карну. [...] Карна модель, ставши помітнішою, стала також і репресивнішою, виразнішою, зосередженішою на безпеці. [...] Модель соціяльного забезпечення, дедалі слабша, стала умовнішою, зосередженішою на злочинах, свідомішою ризику. [...]
>
> Злочинці [...] тепер із меншою ймовірністю фігуруватимуть в офіційному дискурсі як позбавлені суспільних прав громадяни, що потребують підтримки. Натомість їх зображуватимуть як винних, негідних і доволі небезпечних індивідів[23].

Льоїк Вакан наголошує «нове означення покликання держави»[24]; держава «відходить від економічної царини, обстоюючи необхідність зменшення своєї суспільної ролі до розширення та зміцнення карного втручання».

Ульф Гедетофт той самий аспект тридцятирічної трансформації описує з другого (але безпосередньо пов'язаного з першим) боку, приділяючи головну увагу «зовнішньо виключеним», потенційним імміґрантам[25]. Він зазначає, що «кордони, проведені між Нами і Ними, непохитні» як ніколи. Вслід за Андреасом і Снайдером[26]

Гедетофт припускає, що кордони, стаючи вибірковішими та розмаїтішими за формами, яких вони набувають, також перетворюються на те, що можна назвати «асиметричними мембранами»: вони дозволяють вихід, але «захищають від небажаного входу одиниць іззовні». Для цього до традиційних імміґраційних контрольно-пропускних пунктів уздовж державного кордону додалися далекі аванпости, як-от пункти контролю у морських портах і на летовищах в інших країнах:

> посилені заходи контролю на зовнішніх кордонах, але, що не менш важливо, жорсткіший візовий режим у країнах еміґрації «на Півдні». [...] [Кордони] урізноманітнилися, так само, як і прикордонний контроль, що відбувається не лише у звичних місцях [...], а й на летовищах, у посольствах і консульствах, центрах біженців й у віртуальному просторі у формі активнішої співпраці між поліцією та імміґраційними службами різних держав.

Немовби надаючи безпосереднє свідчення на користь тези Гедетофта, прем'єр-міністр Великої Британії зустрівся з Руудом Люберсом, Верховним комісаром УВКБ ООН, щоби запропонувати влаштувати «безпечні гавані» для потенційних шукачів притулку *поруч з їхніми домівками*, себто на безпечній відстані від Великої Британії та решти заможних країн, які донедавна були звичайною метою біженців.

Типовою новомовою ери, що настала після Великої Трансформації, міністр внутрішніх справ Дейвід Бланкет описав тему розмови Блера та Люберса як «нові виклики розвинутим країнам, кинуті тими, хто використовує систему надання притулку як шлях на Захід» (удаючись до цієї новомови, можна, приміром, нарікати на виклики місцевим мешканцям, кинуті моряками, які пережили кораблетрощу: вони ж бо використовують систему рятування як шлях на сушу).

Нині Европа та її заморські аванпости (як-от Сполучені Штати й Австралія) неначе шукають розв'язання незнайомих їм проблем за допомоги так само незнайомих стратегій, що навряд чи колись застосовувалися в европейській історії, – стратегій, скерованих радше всередину, ніж назовні, радше імплозійних, ніж експлозійних: це скорочення витрат, покладання лише на себе самих, будування огорож, увінчаних мережею рентґенівських машин і систем відеоспостереження, втиснення дедалі численніших посадовців усередину імміґраційних пунктів і ще численніших прикордонників назовні, зміцнення сітей імміґраційного та натуралізаційного законодавства, утримання біженців у ретельно охоронюваних та ізольованих таборах, зупинення чужинців на підходах до країни, задовго до того, як ті досягнуть її кордонів і здобудуть шанс підтвердити статус біженця або шукача притулку; коротко кажучи, вони замикають свої території

від натовпів, що стукають до їхніх дверей, і то роблять замало, якщо взагалі щось, аби послабити цей тиск, усунувши його причини.

Наомі Кляйн завважила дедалі сильнішу і поширенішу тенденцію (започатковану в ЕС, але швидко перейняту США) до спорудження «багатошарової регіональної фортеці»:

> Континент-фортеця є блоком народів, які об'єднують сили, аби домогтися вигідних умов торгівлі з іншими країнами, водночас патрулюючи спільні зовнішні кордони, щоби людей із тих країн тримати назовні. Втім, якщо континент справді хоче стати фортецею, йому доведеться запросити до себе й одну-дві бідні держави, адже хтось має виконувати брудну і тяжку роботу[27].

До північноамериканської зони вільної торгівлі – внутрішнього ринку Сполучених Штатів, поширеного на Канаду і Мексику («після нафти, – наголошує Наомі Кляйн, – саме праця імміґрантів є тим паливом, що урухомлює південно-західну економіку» США) – у липні 2001 року було додано «Plan Sur», за яким мексиканський уряд зобов'язався інтенсивно патрулювати свої південні кордони, аби дійовіше зупиняти потік злиденних людських відходів, що лине до США з Латинської Америки. Відтоді мексиканська поліція зупинила, взяла під варту і здепортувала сотні тисяч міґрантів, заки ті досягли американських кордонів. Що ж

до Фортеці Европи, то Наомі Кляйн твердить, що «Польща, Болгарія, Угорщина та Чеська республіка є постмодерними кріпаками, які забезпечують низькооплачувані фабрики, де одяг, електроніку й автівки виробляють за 20–25% від вартости їхнього виготовлення в Західній Европі». «Нова соціяльна ієрархія», запроваджена всередині континентів-фортець, була спробою зробити квадратне круглим, знайти рівновагу між відверто суперечливими, однак так само тривкими постулатами про герметичні кордони та легкий доступ до дешевої, невибагливої, покірної робочої сили, готової прийняти й виконати все запропоноване; про вільну торгівлю та сприяння антиімміґрантським сентиментам, – це та соломинка, за яку хапаються уряди, відповідальні за вивітрюваний суверенітет національних держав, намагаючись урятувати свою стрімко випаровувану леґітимність. «Як залишатися відкритими для бізнесу і закритими для людей?» – запитує Кляйн. І відповідає: «Легко! Спочатку розширюєте периметр. Потім закриваєтесь».

Кошти, які Европейський Союз переказав залюбки й не торгуючись країнам Центрально-Східної Европи ще навіть заки ті здобули членство у спільноті, призначалися на впровадження новітніх технологій, покликаних зробити їхні східні кордони – які незабаром мали стати східними кордонами Фортеці Европи – непроникними для чужинців...

Можливо, дві зазначені тут тенденції є лише двома пов'язаними між собою проявами тих са-

мих посилених, майже хворобливих турбот про безпеку; можливо, їх обидві можна пояснити зміною балансу між вічно наявними тенденціями до включення і виключення; також можливо, що це не пов'язані явища, кожне з власною логікою. А можна, однак, показати, що хай якими були їхні безпосередні причини, обидві тенденції мають те саме коріння: *глобальне поширення новочасного трибу життя, яке дійшло нині до найвіддаленіших закутків планети*, скасовуючи поділ на «центр» і «периферію», чи, точніше, на «новочасні» (або «розвинуті») та «передновочасні» (або «відсталі», «недорозвинуті», «що розвиваються») форми існування, – поділ, властивий для більшої частини новочасної історії, коли бачення загальновизнаних трибів життя обмежувалося відносно вузьким, хоч і постійно розширюваним, сектором земної кулі.

Планета, однак, уже повна; це означає, зокрема, що такі типово новочасні процеси, як запровадження права й економічного проґресу, відбуваються повсюди, а отже й «людські відходи» виробляються й викидаються скрізь у щораз більшому обсязі; втім, тепер «натуральних» смітників, які надавалися б для їхнього збереження та ймовірної переробки, немає. Процес, що його вперше передбачила Роза Люксембурґ сторіччя тому (хай і описала його переважно в економічних, а не власне соціологічних термінах), сягнув своєї останньої межі.

3

Держава, демократія та керування страхами

Отже, передусім саме Европа та її колишні колонії, заморські відгалуження і поселення (так само, як і кілька інших «розвинутих країн», пов'язаних з Европою радше внаслідок Wahlverwandtschaft, аніж звичайної Verwandtschaft[a]) є тим місцем, де всеохопні страхи й одержимість безпекою здобули останніми роками приголомшливу перемогу.

Якщо поглянути на це, абстраґуючись від решти ґрунтовних змін, що відбулись протягом тих «останніх років», воно виглядатиме на загадку. Зрештою, як слушно завважує Робер Кастель у своєму проникливому аналізі сучасних непокоїв, підживлюваних почуттям незахищености, «ми – принаймні у розвинених країнах – живемо, беззаперечно, в одному з найзахищеніших (sûres) суспільств, що будь-коли існували»[1].

---

[a] Verwandtschaft (нім.) – «спорідненість», Wahlverwandtschaft – «спорідненість душ. – *Прим. пер.*

А все ж, усупереч «об'єктивним свідоцтвам», з-поміж усіх людей, що почуваються загроженими, беззахисними та настрашеними, саме «ми», розпещені та легкодухі, виявилися набагато схильнішими до панік і перечуленішими на захисті та безпеці, ніж людність більшости інших відомих суспільств.

Зиґмунд Фройд кинув виклик таємниці безпідставних нібито страхів і припустив, що її розгадку слід шукати в тому, що людська психіка вперто нехтує суху «логіку фактів»[2]. Людське страждання (а отже і страх страждання – найприкріший і, мабуть, найнестерпніший різновид страждань) походить з «нездоланної сили природи, слабкости наших власних тіл і неадекватности норм, що реґулюють взаємини людей у родині, державі та суспільстві».

Щодо перших двох згаданих у Фройда причин, то нам вдається сяк-так змиритися з обмеженістю наших можливостей: ми свідомі того, що ніколи цілком не підкоримо природи і не зробимо свої смертні тіла безсмертними або ж невразливими на нещадну плинність часу, тож принаймні в цій царині ми погоджуємося з роллю переможеного. Втім, знання обмежень може так само надихати й додавати сил, як і пригнічувати й знесилювати: якщо годі уникнути *всього* страждання, то можна позбутися *якоїсь його частини* й пом'якшити *решту* – варто спробувати і пробувати знов і знов. Тому ми пробуємо

стільки, скільки можемо, а ці невпинні спроби поглинають огром нашої енергії й уваги, залишаючи замало місця для похмурих розмислів і турботи про те, що деякі, хай і бажані, блага напевно залишаться для нас недосяжними, обертаючи всі спроби їх здобути на марнування дорогоцінного часу.

Проте, у випадку третього типу страждання все інакше: це нещастя, яке має справжнє або вдаване *соціяльне* походження. *Хоч би що було* зроблено людьми, люди ж здатні це *змінити*. Отже, в цьому випадку ми не згоджуємось на жодні обмеження в перетворюванні дійсности; ми відкидаємо саму думку про те, що якісь обмеження наших дій нам можна накинути згори й закріпити раз і назавжди, – так, аби їх не можливо було здолати за належної рішучости і доброї волі: «Годі зрозуміти, чом би нормам, що їх встановили ми самі, не надавати захист і не приносити користь кожному з нас». Отже, будь-яке нещастя соціяльного характеру є викликом, причиною образи і закликом до зброї. Якщо «доступний захист» і блага, якими ми тішимось, справді ще не досягли ідеалу, а стосунки ще не ті, яких ми воліли б, і норми далі не такі, якими могли би (або, як нам здається, мали би) бути, то ми схильні підозрювати, щонайменше, вартий осуду брак доброї волі, але часто-густо припускаємо ворожі інсинуації, інтриґи, змови, злочинні наміри, ворог біля воріт і під ліжком, лиходій,

якого слід поставити перед судом, з'ясувавши наперед ім'я й адресу... Словом, ідеться про зловмислення.

Кастель доходить подібного висновку після відкриття, що новочасна незахищеність походить не від *нестачі* захисту, але від «*неясности* його рамок» (ombre portée) в соціяльному всесвіті, закроєному «довкола нескінченної гонитви за захистом і нестямного прагнення захищености»[3]. Болісний і незцілимий досвід незахищености є побічним ефектом переконання у тому, що застосувавши відповідні вміння та належне зусилля, *можна досягти повної захищености* («це може бути зроблене», «ми можемо це зробити»). А коли стає відомо, що цього *не* зроблено, на пояснення провалу надається лише негідний учинок із лихим наміром. У цій п'єсі потрібен негідник.

Можна сказати, що новочасний різновид непевности особливо забарвлено страхом перед *людським* злочинством і злочинцями. Його просякнуто підозрою щодо інших людей та їхніх намірів і відмовою довіряти тривкості та надійності людського товариства, а це в підсумку зумовлено нашою неспроможністю й/або небажанням зробити це товариство тривалим і надійним, а отже, вартим довіри.

Відповідальністю за такий стан справ Кастель обтяжує новочасну індивідуалізацію; він стверджує, що новочасне суспільство, засту-

пивши щільно злютовані спільноти й корпорації, які колись визначали правила захисту і дбали про їх упровадження, індивідуальним обов'язком пильнувати власні інтереси, опікуватися собою і покладатися на самопоміч, оселилось на рухливих пливунах непередбачуваности. В такому суспільстві сентименти щодо екзистенційної незахищености та повсюдні страхи перед розсіяними скрізь небезпеками набувають неминуче ендемічного характеру.

Як у більшості інших новочасних трансформацій, Европа відіграла тут роль першопрохідниці. Вона ж першою зіткнулася з феноменом непередбачуваних і зазвичай шкідливих наслідків цієї зміни. Нервозне почуття незахищености не далося б узнаки, якби не одночасний вихід на яв у Европі двох відхилень, що вони тільки пізніше і з різною швидкістю поширились на решту планети. Першим таким відхиленням стало, за термінологією Кастеля, надмірне перецінення (sur-valorisation)[4] індивідуумів, звільнених від обмежень, накидуваних густою мережею соціяльних зв'язків. Проте, невдовзі постало друге відхилення: безпрецедентна крихкість і вразливість цих індивідуумів, позбавлених захисту, що його таки справді забезпечувавало їм колись те густе мереживо соціяльних зв'язків.

У першому відхиленні окремі люди побачили були захопливий і спокусливо розгорнутий перед ними широкий простір, де можна

випробовувати і практикувати нововинайдені мистецтва становлення й удосконалення себе. Однак, друге відхилення завадило більшості індивідуумів увійти на цю привабливу територію. Буття індивідуумом *де-юре* (силою закону або ж сіллю особистої відповідальности, втертою до рани, якої завдало суспільно зумовлене безсилля) жодним чином не ґарантувало індивідуальности *де-факто*, і багатьом бракувало ресурсів, аби скористатись із прав, передбачених першим у боротьбі за друге[5]. *Страх неадекватности* – ось ім'я того лиха, що відтак постало, спричинене цією обставиною. Для багатьох, якщо не для всіх, «узаконених індивідуумів» неадекватність була непохитною реальністю, а не похмурим передчуттям, однак, *страх* перед неадекватністю став універсальною або майже універсальною недугою. Чи була справжня реальність неадекватности вже досвідчена а чи її, на щастя, вдавалося поки що втримувати трохи оддаля, але *привид* неадекватности мав невпинно тривожите ціле суспільство.

Отже, новочасна держава від самого початку стала перед приголомшливим завданням опанувати *управління страхом*. Вона мала від самого початку сплести нову мережу захисту, аби замінити стару, пошматовану новочасною революцією, і відтак латати її щоразу, як невпинна модернізація, заохочувана цією державою, розтягувала ту мережу понад міру і зношувала її.

Всупереч усталеній думці, радше саме *захист* (колективне страхування від індивідуального нещастя), а не *перерозподіл багатства*, ліг в основу «соціяльної держави», що до неї неухильно вів розвиток держави новочасної. Людям, позбавленим економічного, культурного і соціяльного капіталу (власне, всіх активів, окрім здатности працювати, якої й так не можна застосувати самостійно) йтися може «або про колективний захист, або про жоден»[6].

На відміну від захисних суспільних сіток передновочасної минувшини, мережі, задумані й керовані державою, поставали або в результаті свідомих дій і згідно з проєктом, або ж завдяки власному імпульсові як вислід інших широкомасштабних конструкційних зусиль, притаманних новочасності в її «твердій» фазі. Соціяльні організації та соціяльне забезпечення (іноді означуване як «соціяльна допомога»), державні або підтримувані державою служби охорони здоров'я, шкільництва, житлового будівництва, як і фабричне законодавство, що реґулювало взаємні права й обов'язки сторін на ринку продажу й купівлі праці, а крім того захищало добробут і права робітників, – ось приклади цієї першої категорії. Головним зразком другої категорії була виробнича, профспілкова та професійна солідарність, що зродилась і «природно» розквітла у відносно стабільному середовищі «фордівської фабрики», цього вті-

лення твердої новочасної установи, в якій знайшли своє місце більшість тих, кому «бракувало іншого капіталу».

Зобов'язання щодо другої сторони в стосунках капіталу і працівників було у «фордівській фабриці» взаємним і тривалим, узалежнюючи обидві сторони одну від одної, але водночас надаючи їм можливість обмірковувати й планувати майбутнє, забезпечувати його та інвестувати в нього. «Фордівська фабрика» була під цим оглядом місцем запеклого конфлікту, що лише час до часу вибухав відкритою ворожнечею (мірою того, як зобов'язання в тривалій перспективі та взаємозалежність усіх сторін перетворювали безпосередню конфронтацію на вигідне вкладення і виправдану жертву), однак бурлило і ятрилось там постійно, хай навіть і непомітно. А позатим, такого штибу фабрика також становила різновид безпечного місця, де можна було, поклавшись на майбутнє, вести перемовини, шукати компромісів і доходити порозуміння щодо способів співіснування. Тут були свої чітко визначені стежки кар'єрного зростання, виснажливий, але заспокійливо сталий розпорядок, повільні зміни в складі робочих колективів, можливість тривалого застосування колись набутих навичок, що означало високу вартість накопичуваного досвіду, – а ще тут не давалися взнаки ризики ринку праці, тож відчуття непевности можна було притлумити, якщо не позбу-

тися його геть зовсім, а страхи не сповнювали перебіг повсякденного життя, а витіснялися у марґінальні зони «ударів долі» і «нещасних випадків». Передусім ті, чиїм одиноким капіталом була здатність працювати на інших, могли розраховувати на колективність. Солідарність перекувала їхню працездатність у субститут капіталу, і то такого, від якого небезпідставно очікували, що він переважить об'єднану силу цілої решти капіталу.

Невдовзі потому, як у повоєнній Великій Британії завдяки досконалому парламентарному законодавству було розбудовано «державу загального добробуту», відбулася відома і пам'ятна спроба Т. Г. Маршала зреконструювати логіку поступового розкриття суті індивідуальних прав. Згідно з його поглядом[7], цей тривалий процес розпочався з мрії про особисту захищеність, що передувала довгій боротьбі проти свавілля королів і князів. Якщо зверхникам ішлося про божественне право встановлювати і скасовувати правила згідно з власною волею, а отже, врешті, про право потурати своїм забаганкам і капризам, то їхнім підданцям доводилося жити залежно від королівської милости, яка не надто відрізнялася від примхливої долі: це було життя у невпинній і невиліковній непевності, що залежить від незбагнених шляхів, якими змінюються вподобання властителя.

Милість короля або королеви було важко здобути, а ще важче – втримати; її легко могли відібрати й неможливо було отримати її назавжди. Така непевність виливалась у принизливе відчуття власного безсилля, якому годі було зарадити, не зробивши поведінку зверхників передбачуванішою і не підпорядкувавши їхнє самовладдя певним узаконеним правилам, що їх самі властителі не могли би порушувати й/або змінювати чи призупиняти на власний розсуд, без згоди тих, кого ці правила стосуються. Інакше кажучи, особисту захищеність можна було здобути лише завдяки впровадженню правил, обов'язкових для *всіх* гравців. Універсальність правил не зробила б із кожного переможця; як і раніше, були би порівняно успішні гравці, переможці та невдахи. Проте правила гри стали би принаймні чіткими і їх можна було би навчитись, але не змінити з примхи просто посеред гри, а переможці могли б не боятися заздрісного ока короля, бо плоди їхньої перемоги справді були б їхніми, аби тішитись ними довіку як своєю невилучною власністю.

Можемо сказати, що боротьба за особисті права надихалась бажанням тих, кому вже пощастило, – або тих, хто сподівався, що йому пощастить іншим разом, – зберегти дари доброї долі без потреби докладати вартісні, обтяжливі, ненадійні й завжди нескінченні зусилля, аби здобути й утримати прихильність зверхника.

Вимога *політичних* прав, що відіграє істотну роль в законотворенні, була – згідно з Маршалом – наступним логічним кроком, коли вже здобуті *особисті* права потребували захисту; втім, зі сказаного випливає, що права обох різновидів – і особисті, і політичні – можна було виборювати, набувати й обстоювати лише *вкупі*, адже окремо одне від одного їх навряд чи можливо здобути і використати. Виглядає на те, що між ними існує така ж взаємозалежність, як у парі куриця і яйце. Безпека людей і захищеність їхньої власности є доконечними передумовами спроможности ефективно боротися за право політичної партиципації, однак, і безпеку, і захист годі твердо запровадити і мати певність щодо їх тривалости, заки форма чинного законодавства узалежниться від тих, кого воно стосується.

Ніхто не може бути певним щодо своїх особистих прав, хіба що той, хто має спроможність застосовувати політичні права, і то в такий спосіб, аби ця спроможність була для законодавчого процесу значущою. Але ж і перспективи надання цій спроможності належної значущости виглядають щонайменше сумнівно, хіба що захищені особистими правами активи (економічні та соціяльні), які перебувають в особистому розпорядженні, достатньо великі, аби влада зважала на них. Як було вже очевидно для Маршала, – хоча Паольо Фльорес д'Аркаіс мусив це виразно перенаголосити з огляду на нові політичні трен-

ди, – «бідність (стара і нова) породжує відчай і поневолення, гайнує всю енергію на боротьбу за виживання та віддає волю на поталу марних обіцянок і підступної брехні»[8]. Сплетіння і взаємодія особистих і політичних прав існує для сильних світу сього, для багатих, не для бідних, для «*вже захищених*, якщо тільки залишити їх у спокої», але не для тих, «що потребують допомоги ззовні, аби *стати захищеними*». Право голосу (а отже, опосередковано і принаймні в теорії, право впливати на персональний склад правителів і на форму правил, обов'язкових для тих, ким правлять) можуть посутньо здійнювати лише ті, «хто володіє достатніми економічними та культурними ресурсами», аби «убезпечитися від добровільного і вимушеного поневолення, що воно кладе край будь-якій можливій автономії вибору (й/або її делеґування)».

Нічого дивного, що впродовж тривалого часу прихильники виборчого розв'язання проблеми захисту особистих прав за допомоги застосування прав політичних «хотіли обмежити право голосу відповідно до статків й освіти». Тоді здавалось очевидним, що з «повної свободи» (себто, права брати участь у законотворчому процесі) можуть користати лише ті, хто має повну «особисту свободу»[9] – інакше кажучи, ті, чию особисту свободу не було понівечено поміщиками або працедавцями, від яких залежали їхні засоби існування. Протягом понад сторіччя

після винайдення, а відтак ентузіястичного або покірливого схвалення проєкту політичного представництва, його поборники та речники зубами й кігтями чинили опір спробам наділити правом голосу всіх, а не лише «багатіїв». Небезпідставно перспективу такого поширення сприймали радше як загрозу демократії, аніж як її тріюмф (мовчазне припущення, яке посилювало цей спротив, було, либонь, передчуттям того, що «злидарі» не використовуватимуть дару політичної партиципації задля захисту майна і суспільного стану – тих особистих прав, які їх самих не стосуються).

Згідно з Маршаловою логічною/історичною послідовністю прав, можемо сказати, що аж до етапу політичних прав (і разом із ним) демократія лишалася витівкою вибірковою і суто обмеженою: *демос* (народ), який мав у «демократії» тримати в руках *кратос* (владу), аби творити і змінювати закони, на тій стадії уособлювала упривілейована меншість; водночас переважну більшість людей, що їх політично зумовлене законодавство країни мало обмежувати, було вилучено з демократії не лише на практиці, а й за буквою закону.

І справді, як нещодавно нагадав нам Джон Роджерс Серл, реєстр «Богом даних», себто невилучних прав, укладений батьками-засновниками американської демократії, «не передбачав рівних прав для жінок – ба навіть права на во-

левиявлення і володіння майном, – і не передбачав скасування рабства»[10]. І то Серл не вважає цю властивість демократії (властивість, сказати б, буття привілеєм, що надається обережно і ощадливо) тимчасовою, перехідною і віджитою. Приміром, «завжди існуватимуть погляди, що їх безліч людей, – власне, більшість, – вважатиме огидними», а отже, лише одиниці виступають проти повного і справді загального дозволу свободи висловлювання, яку політичні права мають забезпечити всім громадянам. Але тут слід додати іще засадничіше застереження: якщо політичні права можливо використані для зміцнення і усталення особистих свобод, зіпертих на економічній владі, вони навряд чи запевнять особисті свободи *знедоленим*, які не можуть претендувати на ресурси, що без них особистої свободи не можна ані здобути, ані застосувати на ділі.

Тут проглядає хибне коло: у багатьох людей зовсім мало (якщо взагалі є!) власности або майна, вартих відчайдушного захисту, отже їм, з погляду людей заможних, політичних прав, покликаних служити цій меті, не потрібно і не може бути довірено. Але не допущені через це до дібраного товариства виборців (і протягом історії новосучасної демократії за те, аби зробити цей недопуск постійним, боролися могутні сили), вони матимуть зовсім малі шанси захистити матеріяльні та культурні ресурси, які зробили б їх

гідними політичних прав. Віддана напризволяще власній логіці розвитку, «демократія» може залишатись суто елітарною справою не лише на практиці, але й формально та відкрито. Проте, як слушно завважив Паольо Фльорес д'Аркаіс, було два, а не один імовірний вихід із такого скрутного становища: «або фактично обмежити право голосу тими, хто вже володів такими ресурсами, або шляхом поступової "революціонізації" суспільства перетворити ці привілеї – статок і культуру – в права, ґарантовані всім».

Саме другий вихід надихнув лорда Бевериджа створити план держави загального добробуту, найвичерпнішого втілення ідеї *соціяльних* прав Т. Г. Маршала – цього третього складника в послідовності прав, без яких демократичний проєкт було приречено на передчасний крах. «Рішуча програма добробут», – як д'Аркаіс підсумовує свою арґументацію через понад півсторіччя після Бевериджа, – мала бути інтеґральною й *конституційно* захищеною частиною кожного демократичного проєкту». Без політичних прав люди не можуть мати певности щодо прав особистих, але без *соціяльних* прав *політичні* права залишатимуться недосяжною мрією, марною вигадкою або гірким жартом для великої кількости тих, кому їх було надано згідно з буквою закону. Якщо соціяльні права не забезпечено, бідні та безпорадні не зможуть здійснювати політичні права, які їм формально дано. Отже, бідні матимуть лише ті

права, які, на думку уряду, конче слід їм надати, – авжеж, прийнятні для тих, хто має вроджений політичний хист боротись за владу та втримувати її. Доти, доки бідних буде позбавлено ресурсів, вони можуть хіба що сподіватись бути лише отримувачами, а не суб'єктами прав.

Лорд Беверидж слушно вважав, що його версія всебічного, колективно схваленого страхування для кожного була так само неминучим наслідком ліберальної ідеології, як і необхідною передумовою повністю розвинутої ліберальної демократії. На подібних припущеннях спиралась заява Франкліна Делано Рузвельта про війну зі страхом.

Свободу вибору супроводжують незлічені та незліченні ризики провалу; багато людей можуть вважати такі ризики нестерпними, припускаючи або підозрюючи, що ті перевершуватимуть їхню особисту здатність з ними впоратися. Для більшости людей свобода вибору залишатиметься невловимим фантомом і марною мрією, хіба що страх поразки послаблюється страховим полісом, виданим спільнотою, – полісом, якому вони можуть довіряти і на який покладатимуться в разі невдачі. Заки ця свобода залишається фантомом, біль від безнадійности увінчуватиметься приниженням через безталанність; здатність зарадити собі з життєвими викликами, перевірювана щодня, є, зрештою, тим горнилом, де формується або розтоплюється віра у власні сили.

Без колективно схваленого страхування бідні та безпорадні (загалом слабкі, що балансують на межі виключення) не мають жодних стимулів до політичного заангажування і, звісно, до участи в демократичній грі у вибори. Від політичної держави, яка не є і не хоче бути державою соціяльною, жодного порятунку чекати не варто. Без загальних суспільних прав велика – й імовірно щораз більша – кількість людей виявить, що її політичні права ні до чого не придатні й не варті уваги. Якщо політичні права необхідні для встановлення суспільних прав, то *суспільні* права конче потрібні для здійснення *політичних* прав на ділі. Обидва різновиди прав потребують один одного для свого існування, і це існування може бути лише їхнім *спільним* досягненням.

Історія свідчить, що мірою поширення права голосу, суспільства дедалі ближче підходили до всеохопної – «повної» – соціяльної держави, хоча кінцева мета залишалася невидимою і потребувала багатьох років, а також кількох гаряче обговорюваних і неабияк амбітних парламентських ухвал, аби її контури стали видимими. Мірою того, як щораз більше категорій населення отримувало виборчі права, «пересічний виборець», на чиї потреби мали орієнтуватись політичні партії, зацікавлені в перемозі, невпинно пересувався у бік щораз знедоленіших сеґментів соціяльного спектру. В певний момент, неминуче, хоч доволі неочікувано, відбулась ґрунтовна

зміна: було перейдено межу, яка відділяла тих, хто прагнув здобути політичні права, аби переконатись, що особисті права, які вони *вже мали*, не буде ані відібрано, ані змінено, – від тих, хто потребував політичних прав, аби *здобути* права особисті, що їх вони раніше не мали, а якби й отримали *особисті* (хай навіть і *політичні*) права без прав *суспільних*, то з'ясували б, що вони геть нічого не варті.

На цій стадії ставки в політичній грі зазнали справді ґрунтовної зміни. Замість *пристосовувати* політичні інститути і процедури до вже наявної суспільної реальности, новочасна демократія заходилася застосовувати політичні інститути і процедуру в *реформуванні* самої суспільної реальности, себто перейшла від намагання *зберігати* рівновагу суспільних сил до її *змінювання*. Парадоксально, але ця демократія постала перед потребою змінити дотеперішній порядок на протилежний: наслідком подолання тієї межі було незнане і дотепер небачене завдання використати політичні права, аби *створити* і забезпечити права особистости, а не тільки їх *потверджувати* та посилювати. Замість того, аби виходити за межі вже наявного «громадянського суспільства», яке прагне політичного захисту, політичне утворення в його новій формі «соціяльної держави» намірялося закласти підвалини громадянського суспільства або ж розширити ці підвалини,

щоби вмістити ті частини суспільства, які дотепер лишалися поза ним.

Суто новочасні страхи з'явились за першої дереґуляції-з-індивідуалізацією, коли міжлюдські стосунки і сусідські зв'язки, міцно затягнені у вузли спільнот і корпорацій, позірно предковічні, або принаймні наявні від непам'ятних часів, виявилися послабленими або розірваними. Новочасний жорсткий спосіб керування страхом мав на меті замінити непоправно пошкоджені «природні» зв'язки їхніми штучними еквівалентами у формі асоціяцій, спілок і спорадичних, хоча й квазі-постійних колективів, злютованих спільними інтересами та повсякденною рутиною; *приналежність* як головний щит від дедалі небезпечнішої долі мала поступитися місцем *солідарністі*.

Розпад солідарности свідчив про кінець жорсткого новочасного способу керувати страхом. Надійшла пора цей штучний і керований захист послабити, роззброїти або, іншими словами, зруйнувати. Европа, яка перша відчула на собі цю новочасну ревізію і першою досвідчила весь спектр її наслідків, переходить нині, подібно до Сполучених Штатів, через «другу стадію дереґуляції-з-індивідуалізацією», хоч тепер і не з власного вибору, але згинаючись під тиском глобальних сил, яких уже не може контролювати і не сподівається їм перешкодити.

Із цієї другої дереґуляції не постали, однак, нові суспільні форми керування страхом: завдання впоратися зі страхами, що їх породжують нові непевності, було, як і самі страхи, здереґульованим і «субсидіяризованим», чи пак залишеним для локальних ініціятив і зусиль, а також переважно приватизованим – великою мірою переведеним до царини «життєвої політики», себто переданим під опіку гадано винахідливих і вправних індивідуумів, а також глибоко збурених ринків, що ефективно протистоять усім формам громадського (політичного) втручання, не кажучи вже про контроль.

Коли конкуренція заступає солідарність, індивідууми виявляються приреченими послуговуватися тільки власними – жалюгідно вбогими й вочевидь неадекватними – ресурсами. Пошкодження і розпад колективних зв'язків перетворили їх, не питаючи про дозвіл, на індивідуумів де-юре, хоча життєвий досвід їх вчить, що сливе все у нинішньому стані справ стоїть на перешкоді їхнього зростання до наперед наміченої моделі індивідуумів де-факто. Розверзнута (і, з того що ми бачимо, дедалі ширша) прірва розділяє кількість і якість ресурсів, необхідних для ефективного творення самостійного, проте, позатим, надійного та вартого довіри захисту й автентичної свободи від страху, – і загальну суму матеріялів, знарядь і навичок, яку більшість індивідуумів може небезпідставно сподіватись отримати й утримувати.

Робер Кастель звертає увагу на повернення *небезпечних класів*[11]. Завважмо, втім, що схожість їхньої першої та другої хвилі є щонайбільше часткова.

Первинні «небезпечні класи» постали з тимчасово виключеного і ще не зреінтеґрованого надлишку населення, що складався з тих, кого дедалі стрімкіший економічний проґрес позбавив «корисної функції», тоді як щораз більше розпорошення мереж зв'язків відібрало в них захист; існувала, однак, надія, що з часом вони таки зреінтеґруються, їхня образа розвіється, а їхнє місце в «соціяльному порядку» буде відновлено. З другого боку, нові «небезпечні класи» – це ті, кого визнано *непридатними* для реінтеґрації та проголошено неспроможними засимілюватися, бо для них не може бути дібрано жодної корисної функції, яку вони виконували б після «реабілітації». Вони не лише надлишкові, але й *зайві*. Їх виключено *назавжди* – це один з небагатьох проявів «постійности», що його плинна новочасність не лише дозволяє, але й активно пропаґує. Замість сприйматися як наслідок нетривалої та поправної невдачі, нинішнє виключення пашіє остаточністю. Частіше ніж будь-коли, виключення має сьогодні схильність стати вулицею з однобічним рухом (і саме так сприйматися). Раз спалені, мости навряд чи буде колись відбудовано. Власне, ця *безповоротність* вигнання і марність сподівань оскар-

жити вирок і перетворює сучасних виключених на «небезпечні класи».

Безповоротність виключення є прямим, хоч і непередбачуваним наслідком розпаду соціяльної держави – і як павутиння встановлених інститутів, і (що, можливо, навіть важливіше) як ідеалу та проєкту, на підставі якого виносять судження про дійсність і спонукають до дії. Деґрадація ідеалу та виснаження й занепад проєкту правлять, урешті, за ознаку зникнення нагод залагодити ситуацію та позбавлення права на апеляцію, а отже, поступового щезання надії та вгасання волі до опору. Радше, ніж сприйматись як стан буття «*без*робітним» (термін, що передбачає відхилення від норми, якою є «буття *працевлаштованим*», – тимчасове лихо, яке може і має бути виправленим), буття без праці щораз більше сприймається як стан «зайвости» – це буття відкинутим, буття затаврованим як надлишковий, непридатний, безробітний і приречений лишатись «економічно *не*активним». Буття без праці означає буття непотрібним, можливо навіть вже викинутим раз і назавжди, призначеним на роль відходів «економічного проґресу» – це зміна, що в підсумку призводить до виконання тієї самої праці й осягнення тих самих економічних результатів за меншої робочої сили та нижчих «виробничих витрат», ніж раніше.

Нині лише тонка лінія відділяє безробітних – а надто тих, хто перебуває без праці вже давно

– від падіння у чорну діру «нижчого класу»: це чоловіки та жінки, які не надаються до жодного леґітимного суспільного поділу, індивідууми, що лишились поза класами і не мають жодної розпізнаваної, схваленої, корисної та необхідної функції, що їх виконують «нормальні» члени суспільства; це люди, які до життя суспільства нічого не докладають поза тим, без чого воно може чудово обійтись, ще й тільки виграє.

Не менш тонкою є лінія, що відділяє «зайвих» від злочинців: «нижчий клас» і «злочинці» і є саме тими двома підкатегоріями виключених, «суспільно непридатних» або навіть «антисуспільних елементів», що більше відрізняються один від одного за офіційною класифікацією і ставленням до них, аніж за власним становищем і поводженням. Так само як людей без роботи, злочинців (себто вже запроторених до в'язниці, звинувачених, тих, хто чекає на суд, а також тих, хто перебуває під наглядом поліції або просто числиться у поліційних реєстрах) більше не розглядають як тимчасових вигнанців поза межі нормального суспільного життя, що їх належить «перевиховати», «зреабілітувати» і «повернути до спільноти» за найближчої нагоди, – але як перманентно марґінальних і невартих «соціяльної переробки», тож утримуваних подалі від лиха й окремо від законослухняної спільноти.

4

Втративши зв'язок одні з одними

Заселені терени описують як «міські» й називають «містами», якщо їм притаманна відносно висока густота населення, взаємодії та комунікації. Нині вони також виявляються місцями, де соціяльно породжені та виплекані загрози подибуємо у високо концентрованій, а отже, в особливо відчутній формі. Крім того, саме в місцях, що їх називають «міськими», висока густота міжлюдської взаємодії збіглася з тенденцією, коли страх, породжений незахищеністю, шукає та знаходить виходи й об'єкти, на які можна розрядити напругу, – хоча ця тенденція не завжди була прикметною ознакою таких місць.

Як завважує Нен Елін, одна з найприскіпливіших дослідниць і найпроникливіших аналітиків сучасних урбаністичних тенденцій, захист від небезпеки був «первинним стимулом будівництва міст, чиї межі нерідко визначали величезні мури або огорожі, від стародавніх поселень Месопотамії до міст Середньовіччя та селищ корінних

американців»[1]. Мури, рови й частоколи позначали межу між «нами» і «ними», ладом і дикунством, миром і війною: вороги були тими, кого залишили по другий бік огорожі й кому не було дозволено її долати. Спочатку «будучи відносно безпечним місцем», місто почало, однак, асоціюватися – переважно протягом минулих років ста – «більше із загрозою, ніж із безпекою».

Нині завдяки курйозній зміні своєї історичної ролі та всупереч первинним намірам будівничих міст і очікуванням їх мешканців, наші міста з притулків від небезпеки стрімко обертаються в її головне джерело. Дикен та Лаустсен навіть припускають, що тисячолітній «зв'язок між цивілізацією і варварством перевернувся. Міське життя перетворюється на стан природи, якому притаманне панування терору, що його супроводжує всюдисущий страх»[2].

Можна сказати, що джерело загрози тепер майже повністю перемістилося до міських теренів і там оселилося. Друзі, а також вороги і насамперед невловимі й таємничі *незнайомці*, що загрозливо переходять від однієї цієї екстреми до другої, зливаються в одне ціле і водять компанії на міських вулицях. Війна з незахищеністю, а особливо із загрозами і ризиками для особистої безпеки, точиться тепер *усередині* міста, тут розташовано поля бою та проведено лінії фронту. Наїжачені зброєю траншеї (нездоланні підступи) і бункери (укріплені й ретельно захищені будин-

ки та комплекси), що мають на меті відокремити чужинців, утримувати їх на відстані й перешкоджати їм увійти, швидко стають одними з найвиразніших ознак сучасних міст – попри те, що набувають різних форм, і попри зусилля їхніх розробників вписати їх у міський пейзаж, роблячи чимось нормальним стан готовости, в якому міські мешканці – узалежнені від безпеки, проте вічно в ній непевні – живуть день за днем.

«Що більше ми віддаляємося від свого безпосереднього оточення, то більше покладаємося на спостереження за цим середовищем. <...> У багатьох міських теренах по всьому світу будинки існують нині для того, аби оберігати своїх мешканців, а не щоб інтеґрувати людей до їхніх спільнот», – завважують Ґамперт і Дракер[3]. Відокремлення і збереження дистанції тепер стає найтиповішою стратегією в міській боротьбі за виживання. Континуум, довкола якого укладають результати боротьби, розтягується між полюсами добровільних і примусових міських ґет. Тих, хто не має засобів до існування, через що решта мешканців сприймають їх як потенційну загрозу для своєї безпеки, витісняють із найкращих і найприємніших частин міста й запихають в окремі квартали, подібні до ґет. Натомість заможні мешканці, згідно з власним вибором, викуповують окремі дільниці, які також нагадують ґета, і перешкоджають решті оселятися там; ще й роблять усе можливе, щоб відгородити свій жит-

тєвий світ від життєвих світів своїх співмістян. Їхні добровільні ґета стрімко перетворюються в аванпости або ґарнізони екстериторіяльности.

«Мірою того, як їх мешканці поширюють свій комунікаційний простір на міжнародну сферу, вони нерідко водночас відгороджують свої домівки від життя спільноти завдяки дедалі "розумнішим" інфраструктурам захисту», – завважують Ґрем і Марвін[4].

> Сливе всім містам світу починають бути властиві терени й зони, тісно пов'язані з іншими «вартісними» теренами і на міському, і на національному, міжнародному й навіть глобальному рівнях. Та водночас у таких місцях нерідко існує виразне й дедалі сильніше відчуття локального відриву від місць і людей, близьких фізично, але далеких соціяльно та економічно[5].

Відходами нової фізичної екстериторіяльности привілейованих міських теренів, що їх замешкує і використовує глобальна еліта – своєрідного «внутрішнього вигнання» еліти, досягненого, зманіфестованого й утримуваного завдяки «віртуальному зв'язку», є відокремлені й покинуті зони; «округи-привиди», як їх назвав Майкл Шварцер, – такі місця, «де нічні жахи витісняють сни, а небезпека та насильство є звичнішими, ніж деінде»[6]. Якщо відстані мають бути нездоланними, аби запобігти загрозі просочування до місцевої чистоти і її спаплюження, по-

літика нульової толерантности стає в пригоді, як і витіснення бездомних із теренів, де вони могли б заробити собі на життя, але де водночас нав'язливо й надокучливо впадають у вічі, до замкнених місць, де вони не зможуть робити ані одного, ні другого. «Злодії», «переслідувачі», «нероби», «вчепливі жебраки», «волоцюги» й інші типи порушників стали найлиховіснішими персонажами у нічних жахіттях еліти.

Як першим припустив Мануель Кастельс, існує дедалі більша поляризація і повний, як ніколи, розрив комунікації між життєвими світами двох категорій, що на них діляться мешканці міста:

> Простір верхнього ярусу зазвичай сполучено з глобальною комунікацією та розгалуженою мережею обміну, відкритою на повідомлення і досвіди, які охоплюють цілий світ. По другий кінець спектру розташовано окремі локальні мережі, часто зіперті на етнічному ґрунті, що покладаються на свою ідентичність як на найцінніший ресурс для захисту власних інтересів, а врешті й самого їх існування[7].

Образ, що вимальовується з такого опису, представляє два сеґреґовані й відділені один від одного життєві світи. І то лише другий із них обмежено територіяльно, і його можна вхопити мережею, сплетеною з традиційних топографічних, звичних і «приземлених» понять. Ті, хто за-

селяє перший із двох відмінних життєвих світів, фізично можуть бути «*в цьому* місці» так само, як і решта, проте вони не є людьми «*цього* місця» – звісно, не духовно, але й дуже часто, щойно вони цього побажають, і не фізично.

Люди «високого ярусу» не належать місцю, яке замешкують, бо їхні турботи лежать (а радше пливуть і дрейфують) деінде. Як можна здогадатись, окрім того, щоб їх залишили у спокої, а отже, щоб вони мали можливість повністю присвятити себе розвагам, ще й маючи певність у послугах, необхідних, аби забезпечити побутові зручності (хоч би що це значило), у них немає інших зацікавлень, пов'язаних із містом, де розташовано їхні резиденції. Міське населення не є їхнім пасовищем, джерелом їхнього багатства, а тому не є місцем для їхніх турбот, опіки та відповідальности, як це було у випадку давніх міських еліт у минулому, господарів фабрик і торговців товарами та ідеями. Загалом нинішні міські еліти *не переймаються* справами «свого» міста, лише одного з багатьох місць, бо всі вони малі й малозначні з висоти кіберпростору – їхнього справжнього, хай навіть віртуального, дому. Їм принаймні не треба перейматися і, вочевидь, ніщо не може змусити їх перейматися, якщо вони вирішать цього не робити.

Життєвий світ іншого, «нижнього» ярусу місцевих мешканців, прямо протилежний до першого. На контрасті з вищою верствою йому

властиво бути відрізаним від тієї всесвітньої комунікативної мережі, з якою поєднано людей із «вищого класу» й на яку налаштовано їхні життя. Міських мешканців нижнього рівня «приречено бути локальними», отже, можна і слід очікувати, що їхню увагу і турботи, сповнені невдоволення, мрій і сподівань, буде зосереджено на «локальних питаннях». Для них боротьба за виживання й гідне місце в світі розпочинається і точиться – деколи успішно, але переважно невдало – саме *всередині* міста, де вони мешкають.

Про Сан-Паулу, друге за розміром місто Бразилії, метушливе і стрімке у своєму розвитку, Тереза Кальдейра пише так:

> Сан-Паулу нині є містом мурів. Фізичні межі було споруджено всюди – довкола домів, квартирних будинків, парків, площ, офісних комплексів і шкіл. <...> Нова естетика захищености формує всі типи будівель і накидає нову логіку спостереження та відстані <...>[8].

Кожен, кому це до снаги, купує житло у «кондомініюмі», задуманому як відлюддя, фізично розташоване посеред міста, але суспільно й духовно поза ним. «Замкнені спільноти мають бути окремими світами. Їхні реклами представляють "повноцінне життя" як альтернативу для тієї якости побуту, що її накидає місто і його дедалі гірший громадський простір». Найвиразнішою властивіс-

тю кондомініюму є його «ізольованість і відстань до міста. <...> Ізольованість означає відокремлення від тих, кого вважають за нижчих у суспільній ієрархії», і, як наполягають забудовники й аґенти нерухомости, «ключовим чинником, який це запевнить, є захищеність. Це означає огорожі та мури, що оточують кондомініюм, цілодобову охорону, котра контролює входи, і масу засобів та послуг», «аби тримати інших назовні».

Як ми всі знаємо, огорожі мають зазвичай два боки... Огорожі ділять цілісний простір на «всередині» та «назовні», однак «всередині», для тих, хто опинився по один бік огорожі, є «назовні» для тих, хто перебуває по другий бік. Мешканці кондомініюмів відгороджують себе «від» неприємного, бентежного, дещо загрозливо-метушливого і бурхливого міського життя, «в» оазі спокою та безпеки – відгороджуючи, отже, решту від добрих і захищених місць, стандарти яких вони ладні рішуче підтримувати й боронити всіма засобами, водночас замикаючи цю решту у тих самих обшарпаних і бридких вулицях, яких самі намагаються будь-що уникати. Огорожа відокремлює «добровільне ґето» сильних світу сього від вимушених ґет, що їх заселяють злидарі. Для осельників добровільного ґета інші ґета є місцями, куди «ми не підемо». Для осельників вимушеного ґета територія, якою їх – вилучених із решти місць – обмежено, є простором, звідки «нам не дозволено піти».

Хочу повторити тезу, з якої розпочато аналіз: початково споруджені, аби запевнити безпеку всім своїм мешканцям, нині міста радше асоціюються з небезпекою, ніж із захищеністю. Зацитуймо ще раз Нен Елін: «Чинник страху [в будові та відбудові міст] напевно посилився, про що свідчить зростання кількости замкнених автомобілів і дверей будинків, а також систем безпеки, популярність "огороджених" і "захищених" спільнот для людей різного віку і статків, дедалі інтенсивніше спостереження за громадським простором, поминаючи вже безконечні повідомлення про небезпеку, що їх поширюють медії»[9].

Справжні та примарні загрози тілу і власності швидко стають головним чинником у розгляді переваг і вад майбутнього місця замешкання. Їм також приписують найвищу позицію в стратегії продажу нерухомости. Непевність у майбутньому, вразливість суспільного становища й екзистенційна незахищеність – ці повсюдні атрибути життя в світі «плинної новочасности», лиховісно вкорінені в далеких місцях, через що недоступні для індивідуального контролю – схильні зосереджуватися на найближчих цілях і турботах про особисту безпеку; турботах, що виливаються у сеґреґаційні/ексклюзивістські мотиви, які невблаганно спричиняються до міських війн за простір.

Як можемо дізнатися з проникливої праці Стивена Фласті, тонкого архітектурного/урбаністичного критика, обслуговування такої війни,

а особливо винайдення способів, як перекрити доступ до певних місць наявним, потенційним або примарним злочинцям і тримати їх на безпечній відстані, тепер у Сполучених Штатах розвивається найстрімкіше з-поміж усіх галузей архітектурних інновацій та містобудівництва[10]. Новітніми урбаністичними продуктами, що їх із особливою гордістю рекламують і широко наслідують, є «закриті простори», «розроблені, аби затримати, відкинути або відфільтрувати ймовірних користувачів». Звісно, метою «закритих просторів» є поділ, сеґреґація та вилучення, а не будування мостів, легких переходів і місць для зустрічей, не сприяння комунікації ані жодні інші способи поєднати мешканців міста.

Архітектурні/урбаністичні винаходи, що їх згадує Фласті, є технічно вдосконаленими еквівалентами перед-новочасних ровів, веж і амбразур у міських стінах; але радше ніж обороняти місто і всіх його мешканців від зовнішнього ворога, їх збудовано, щоб розмістити й тримати різні групи мешканців окремо одну від одної (і подалі від лиха), а також захищати деякі з них від інших, щойно ті отримали статус супротивників через саму їхню просторову ізоляцію. Серед різних видів «закритих просторів», названих у Фласті, існують такі, як «слизький простір» – «простір, до котрого не можна проникнути через викривлені, розтягнуті або відсутні шляхи підходу»; «тернистий простір» – «про-

стір, яким не можна комфортно користуватись, бо його захищають такі елементи, як умонтовані у стіни пульверизатори, що активуються, аби зганяти волоцюг, або карнизи, похилені так, щоб на них неможливо було сидіти»; «полохливий простір» – «простір, якого не можна використати непомітно через активне спостереження патрулів й/або дистанційних технологій, які сповіщають пости безпеки». Ці й інші типи «закритих просторів» мають лише одну – хоч і складну – мету: відрізати екстериторіяльні анклави від цілісної території міста; інакше кажучи, спорудити компактні малі фортеці, всередині яких члени понадтериторіяльної глобальної еліти можуть пестити, культивувати й плекати свою тілесну (вкупі з духовною) незалежність та ізольованість від локального оточення. «Закриті простори» стали в пейзажі міста знаками *дезінтеґрації* локального та спільного життя.

Відхід нової еліти (оселеної локально, але зорієнтованої глобально й лише слабо прив'язаної до свого місця замешкання) від колишніх зв'язків із місцевим населенням, і, як наслідок, духовна/комунікаційна прірва між життєвим/переживаним простором тих, хто відійшов, і тих, кого залишили позаду, є, можливо, найпродуктивнішою з-посеред усіх соціяльних, культурних і політичних змін, пов'язаних із переходом від «твердої» до «плинної» стадії новочасности.

У накресленій картині взаємного відокремлення є багато правди й нічого, крім правди. Проте не вся правда.

Серед тих уламків правди, котрих бракує або ж їх значення применшено, найважливіший, імовірно, стосується (більш, ніж решта сумнозвісних аспектів) найнасущнішої (та, вірогідно, врешті, найзакономірнішої) властивості сучасного міського життя: а саме, тісної взаємодії глобалізаційних натисків і способів укладання, формування та реформування ідентичности міських теренів.

Усупереч тому, що врешті-решт розуміють під самоусуненням цього «високого ярусу», було би помилкою вдавати, ніби «глобальні» та «локальні» аспекти сучасних обставин життя і життєвої політики належать до двох окремих і герметично замкнених просторів, сполучуваних лише опосередковано і принагідно. У нещодавно опублікованому дослідженні Майкл Пітер Сміт заперечує погляд (наявний, на його думку, зокрема в Дейвіда Гарві та Джона Фридмана)[11], який протиставляє «динамічну, але атопічну логіку глобальних економічних потоків» – «статичному образові місця і локальної культури», «дооціненої» тепер як «життєвий простір» «буття-у-світі»[12]. На думку самого Сміта, «далекі від відображення статичної онтології "буття" або "спільноти", локальності є динамічними конструкціями "в процесі"».

Насправді, лише в ефемерному світі теорії легко можна провести лінію, яка відділяє абстрактний – «десь у ніде» – простір глобальних операторів від матеріяльного, відчутного, найвищою мірою «тут і тепер» простору-в-(межах)-досяжности «місцевих мешканців». Реальність міського життя напевно не залишить каменя на камені від таких охайних поділів. Межування у переживаному просторі є причиною невпинного змагання і ставкою в баталіях, що точаться на численних перехресних фронтах; усі ті лінії, умовні й тимчасові, можна здійснити наново або скасувати, а тому вони забезпечують природний вихід широкому спектру тривог, що їх породжує незахищене життя. Одиноким тривалим наслідком постійних, але марних зусиль зміцнити й застабілізувати прикро нестабільні кордони, є перетворення розпорошених страхів у скеровані упередження, групові антагонізми, принагідні сутички та невгамовну ворожнечу. До того ж, у нашому стрімко глобалізованому світі ніхто не може правдиво заявити, що він є тільки і винятково «глобальним оператором». Найбільшим, на що здатні представники еліти, які користуються глобальним впливом та чиї подорожі мають глобальний характер, є поширення меж власної мобільности.

Якщо ж ситуація стає надто некомфортною, а простір довкола їхніх міських резиденцій виявляється занадто небезпечним і важко

подоланним, вони можуть перебратися деінде, адже мають можливості, недоступні решті їхніх близьких (фізично) сусідів. Можливість знайти прийнятнішу альтернативу місцевим незручностям дає їм таку незалежність, про яку решті міських жителів годі навіть мріяти, – як і розкіш пихатої байдужости, на яку інші не можуть собі дозволити. Їхній інтерес і зобов'язання «впорядкувати справи міста» зазвичай куди менш глибокі та беззастережні, ніж у випадку тих, хто має меншу свободу зривати локальні зв'язки односторонньо.

Проте все це не означає, що в своєму пошуку «сенсу та ідентичности», яких вона потребує і за якими тужить не менше, ніж будь-хто інший, глобально сполучена еліта може не брати під увагу місце, де вона (хай і тимчасово, «до наступного повідомлення») живе і працює. Так само як інші чоловіки та жінки, вони не можуть не бути складником міського ландшафту, а їхні життєві справи мимоволі вписано до локальности. Глобальні оператори, вони можуть мандрувати в кіберпросторі; проте як людей їх день у день обмежує простір фізичний, де вони функціонують, – середовище, задане і невпинно встановлюване в перебігу людської боротьби за сенс, ідентичність і визнання. Саме довкола *місць* зазвичай кшталтується і зосереджується людський досвід, здійснюються спроби налагодити спільне життя, народжуються, сприймаються й укладаються життєві сенси.

І саме *в* місцях виношують і визрівають людські прагнення та бажання, там вони живуть у сподіванні на сповнення та ризикуючи закінчитись розчаруванням. І, справді, їх часто придушують, і вони завершуються поразкою.

Тому сучасні міста є сценами або полями бою, де глобальні сили й уперто локальні сенси та ідентичності зустрічаються, стикаються, б'ються і шукають задовільної або стерпної принаймні угоди – своєрідного співіснування, щодо якого сподіваються, що воно буде тривалим миром (а воно, як правило, виявляється лише перемир'ям); це короткі павзи, аби відновити пошкоджену оборону й перегрупувати сили. Саме таке протистояння, а не будь-який інший чинник запускає і скеровує динаміку міста «плинної новочасности».

Прошу зрозуміти правильно: це може бути *будь-яке* місто, навіть якщо не кожне однаковою мірою. Майкл Пітер Сміт згадує, як під час нещодавньої подорожі до Копенгаґена він упродовж годинної прогулянки «зустрів малі групи імміґрантів із Туреччини, Африки та Близького Сходу», спостерігав за «декількома арабськими жінками в паранджі та без», бачив «написи різними неевропейськими мовами» і мав «цікаву розмову з ірландським барменом в англійському пабі навпроти парку Тиволі»[13]. Ці польові дослідження виявилися помічними, як говорить Сміт, уже наприкінці того ж таки тижня під час

дискусії про наднаціональні зв'язки в Копенгаґені, «коли один із диспутантів стверджував, що феномен наднаціоналізму може стосуватися таких "глобальних міст", як Нью-Йорк чи Лондон, але має небагато стосунку до замкненіших місць, як-от Копенгаґен».

Справжні сили, що творять обставини, за яких всі ми нині існуємо, обертаються у *глобальному* просторі, тоді як наші інститути політичної діяльности здебільшого прив'язано до землі; вони, як і раніше, *локальні*.

А що вони нині є й у досяжному майбутньому мають залишатися переважно локальними, то політичні чинники, наявні у міському просторі, – на кону, де політичну драму грають щодня, – смертельно слабують на фатальний брак здатности діяти, а надто такої здатности, яка дала б їм змогу діяти плідно і самочинно. Зворотним боком цього відносного позбавлення локальної політики її повноважень є відсутність політики в екстериторіяльному кіберпросторі – терені справжньої влади.

Одним із найприголомшливіших парадоксів, оприявлюваних у наш час, є те, що на планеті, яка стрімко *глобалізується*, політика й надалі є зазвичай вперто та боязко *локальною*. Вигнана з кіберпростору чи радше ніколи туди не допущена, відлучена від нього, вона відступає й повертається до справ «у межах досяжности»: до місцевих проблем і сусідських стосунків.

Більшості з нас ті місцеві справи видаються зазвичай *єдиними*, з якими ми «можемо щось зробити»: вплинути на них, виправити, поліпшити, переспрямувати. Лише щодо локальних питань наша діяльність а чи бездіяльність «чогось важить», бо для стану «понадлокального» не існує (принаймні про це невпинно твердять політичні лідери й решта «поінформованих людей») «жодної альтернативи»; ми починаємо підозрювати, що оскільки маємо до діла з кричуще непридатними засобами та ресурсами, то «глобальні справи» відбуватимуться незалежно від того, що ми робимо або про що могли б навіть подумати.

Проте якщо навіть їхнє приховане коріння і причини є, безсумнівно, *глобальними* і перебувають далеко звідси, ті справи входять до сфери політичних завдань лише за посередництва їхніх *локальних* наслідків і відголосів. Глобальне забруднення повітря чи запасів води – так само здебільшого, як глобальне виробництво «зайвих» людей і вигнанців – перетворюється на предмет *політики* лише тоді, коли звалище токсичних відходів або поселення бездомних біженців і шукачів притулку опиняються в нашому сусідстві, на «нашому задньому дворі», приголомшливо близько, але теж обнадійливо «у межах досяжности», поруч нашої оселі. Поступова комерціялізація питань, пов'язаних зі здоров'ям, яка, вочевидь, є результатом жорстокого суперництва

наднаціональних фармацевтичних гігантів, потрапляє до поля зору *політики* лише тоді, коли погіршується обслуговування у найближчій лікарні або коли зачиняються місцеві будинки для престарілих і психіятричні шпиталі. Це, власне, мешканцям одного міста, Нью-Йорка, або навіть Мангетена – лише частини того розлогого міста – довелося мати до діла зі спустошенням, що його спричинив глобально виплеканий тероризм; і саме муніципалітетам і мерам інших міст довелося давати раду із забезпеченням особистої безпеки, відтепер вразливої та підданої дії сил, що завдають ударів із безпечної відстані своїх далеких криївок, надійно схованих десь далеко поза межами досяжности будь-якого муніципального органу. А глобальне знищення засобів існування та викорінення людности, яка здавна замешкувала певний терен, входить у поле політичної дії лише з огляду на потребу інтеґрувати різнобарвних «економічних міґрантів», які заповнюють собою одноманітні колись вулиці...

Словом, *міста стали сміттєзвалищами глобально породжених і виношених проблем*, а містяни, отже, та їхні обрані представники зіткнулися із задачею, виконання якої нездатні навіть уявити: потребою знайти *локальні* розв'язання для *глобально породжених* проблем і негараздів.

Звідси, повторюся, походить парадокс дедалі локальнішої політики у світі, що його чимраз біль-

ше формують і реформують глобальні процеси. Як завважив Кастельс, найвиразнішим знаком нашого часу є інтенсивне (сказати б, неподоланне і дедалі набридливіше) «виробництво сенсу й ідентичности: моє оточення, моя спільнота, моє місто, моя школа, моє дерево, моя річка, моє узбережжя, моя каплиця, моє середовище»[14]. «Беззахисні перед лицем глобальних вирів, люди зосереджуються на собі». І, завважмо, що більше вони «зосереджуються на собі», то беззахиснішими зазвичай стають «перед лицем глобальних вирів», а отже, нездатнішими визначати, не кажучи вже обстоювати локальні, буцімто власні, сенси й ідентичності – на радість глобальним операторам, котрі не мають приводу боятися беззахисних.

Як стверджує деінде Кастельс, творення «простору потоків» установлює нову (глобальну) ієрархію домінування-завдяки-загрозі-виключення. «Простір потоків» може «вийти з-під контролю будь-якого місця», тоді як (і тому що!) «простір місць поділено, локалізовано, а отже, він дедалі слабший у зіткненні з різноманіттям простору потоків, де єдина для локальностей можливість протистояти – це відмовити цим непереборним потокам у праві на зупинку в себе – і лише спостерігати за тим, як вони спиняються у місцинах поблизу, що, отже, призводить до оминання і марґіналізації бунтівних спільнот»[15].

Унаслідок цього *локальна політика* – особливо політика *міська – стала безнадійно пере-*

вантаженою, істотно понад свою пропускну та виконавчу спроможність. Нині від неї очікують пом'якшення наслідків дедалі менш контрольованої глобалізації за посередництва засобів і ресурсів, які та ж глобалізація зробила жалюгідно неадекватними. Звідси й ота вічна непевність, за якої змушені діяти всі політичні сили; непевність, що її політики часом визнають, але переважно воліють приховувати, демонструючи на публіці гру м'язів і вдаючись до риторичної бравади, тим рішучішої та горлатішої, чим безталаннішими й обмеженішими є самі політики.

Хай би що відбувалося з містами впродовж їхньої історії та хоч би як докорінно протягом років і сторіч змінювалась їхня просторова структура, вигляд і життєвий стиль, одна риса залишалася незмінною: міста є просторами, де *чужинці* перебувають і пересуваються в безпосередній близькості одні до одних.

Як невилучний складник міського життя вічна і повсюдна присутність чужинців у полі зору й у межах досяжности постійно сповнює життя всіх містян чималою непевністю. Ця присутність, якої годі уникнути, хіба тільки на мить, є невиснажним джерелом тривоги й аґресії, зазвичай латентної, але час до часу оприявнюваної.

Усеохопний – хай навіть підсвідомий – страх невідомого відчайдушно шукає надійних виходів. У більшості випадків накопичену тривогу

скеровують проти якоїсь конкретної категорії «чужинців», обраної, аби втілювати «чужинність»: незнайомість і незрозумілість життєвих позицій, невиразність ризиків і невідому природу загроз. Через переслідування обраної категорії «чужинців» здаля від їхніх осель і крамниць страшний дух непевности на якийсь час виганяють; жахливого монстра незахищености спалено в опудалі. Латентною функцією бар'єрів на кордоні, споруджених буцімто проти «удаваних шукачів притулку» і «суто економічних» міґрантів, є зміцнення хиткого, змінного та непередбачуваного існування місцевих. Проте плинне новочасне життя має лишатися змінним і примхливим: хай би які ліки до нього застосовували та хоч якого болю завдавали б «небажаним чужинцям», полегшення зазвичай є нетривалим, а сподівання на «жорсткі та рішучі заходи» тануть, щойно виникнувши.

Чужинець – це, за самою природою, хтось, про чиї наміри можна щонайбільше здогадуватися, ніколи не будучи певним, що вони цілком зрозумілі. Чужинець – це невідома змінна в усіх рівняннях, щоразу коли рішення про те, що робити і як поводитись, обмірковують містяни; отже, якщо навіть чужинці не стають об'єктами виразної аґресії та не викликають відвертого і жвавого обурення, їхня присутність у полі дії все одно бентежить, роблячи прогнозування наслідків дій і шансів на їх успіх або провал винятково складним.

Ділити простір із чужинцями, жити у непроханій, а ще й надокучливій близькості до них є чимось, чого містянину важко, а радше і неможливо уникнути. Близькість чужинців – це їхня доля, неодмінний modus vivendi, що його треба постійно обстежувати і контролювати, випробовувати, перевіряти знову й знов, аби (бажано) привести до стану, котрий зробить співіснування з чужинцями приємним, а життя в їхньому товаристві – прийнятним. Цю потребу «задано» згори, вона не для обговорення; проте спосіб, у який міські мешканців сприймають її вимоги, є справою вибору. І певний вибір роблять щоденно, із завзяття або за недоглядом, із наміром або за недбалости; свідомим рішенням або просто наслідуючи, сліпо й механічно, звичайні шаблони; у спільній дискусії та обговоренні або лише через особисте наслідування тих способів, до яких нині є довіра (бо вони тепер модні, і їх іще не дискредитовано).

Ці явища, що їх описав Стивен Фласті, є високо технологічними проявами повсюдної міської *міксофобії*. «Міксофобія» – це добре передбачувана і вельми поширена реакція на запаморочливе, приголомшливе, нервово виснажливе розмаїття людських типів і життєвих стилів, що їх подибуємо на вулицях сучасних міст не лише в офіційно оголошених (їх через це й уникають) «небезпечними» кварталах або на «поганих ву-

лицях», але й у «звичайних» (читай: незахищених «закритими просторами») житлових районах. Мірою того, як вкорінюється багатоголосся і культурне різнобарв'я міського середовища глобалізаційної доби (з часом вони радше посилюватимуться), напруга, що постає з тривожного/бентежного/дратівного незнання цього оточення, породжуватиме, ймовірно, сеґреґаційні настрої.

Звільнення від таких настроїв може (тимчасово, але повторювано) зменшувати дедалі сильнішу напругу. Кожне наступне вивільнення відроджує надію, яку звела нанівець попередня спроба: навіть якщо відразливі та драстичні відмінності виявляться нездоланними і непохитними, може, принаймні з їхніх жал вдасться наточити отрути через визначення для кожної форми життя свого окремого, інклюзивного, як і ексклюзивного, добре зазначеного й добре пильнованого простору... Тим часом за відсутности цього радикального розв'язання можна було би принаймні забезпечити собі, своїм найближчим та іншим «собі подібним людям» територію, вільну від того безладу і плутанини, які непоправно вражають інші частини міста. Міксофобія проявляється в русі до острівців подібности й тотожности у морі розмаїття і відмінности.

Корені міксофобії банальні, їх зовсім неважко визначити і зрозуміти, хоч і не завжди легко вибачити. Як гадає Ричард Сенет, «відчуття "нашости", що виражає бажання бути подібними, – це

той спосіб, у який чоловіки» та жінки «уникають потреби приглядатися до кожного уважніше»[16]. Воно провіщає, сказати б, певний духовний комфорт: перспективу зробити так, аби спільність було легше зносити завдяки відмові від зусилля порозумітися, вступити у перемовини, досягнути компромісу, якого вимагає життя серед відмінностей і поруч із ними. «Процесові формування зв'язного образу спільноти властиве бажання уникнути справжньої співучасти. Відчуття спільних зв'язків без спільного досвіду трапляється передусім тому, що люди бояться співучасти, бояться її небезпек та викликів, її болю».

Рух у напрямку «спільноти подібности» є ознакою відмови не лише від іншости *назовні*, але й від згоди на пружну, хоч і бурхливу, стимулювальну, хоч і обтяжливу взаємодію *всередині*. Привабливість «спільноти подібности» – це привабливість страхового полісу від ризиків, яким піддано повсякденне життя у багатоголосому світі. Занурення у «тотожність» не зменшує – не кажучи вже про запобігання – ризиків, які до нього спонукали. Як і всі напівміри, воно може щонайбільше дати надію на захист від деяких їхніх найбезпосередніших і найжахливіших наслідків.

Вибір втечі як ліків від міксофобії має власні підступні та згубні наслідки: раз прийнятий терапевтичний буцімто режим тим більше сам себе накручує та зміцнює, чим більше є неефективним. Сенет пояснює, чому так діється (а насправ-

ді – має діятися): «Міста в Америці впродовж минулих двох десятиліть зростали так, що етнічні території стали відносно однорідними; виявляється, невипадково страх перед чужинцями зріс настільки, що етнічні спільноти тепер є ізольованими»[17]. Чим довше люди перебувають в однорідному середовищі – у товаристві інших «таких самих, як вони», із ким вони можуть «соціялізуватися» недбало й насправді без ризику непорозуміння і без змагання із прикрою потребою перекладу поміж відмінними всесвітами значень, тим більша вірогідність того, що вони «розучаться» узгоджувати спільні значення і прийнятний modus covivendi. Оскільки вони забули або відмовилися здобувати вміння, необхідні для того, щоб комфортно жити серед відмінностей, не дивно, що шукачі та прихильники лікування втечею споглядають перспективу зіткнення з чужинцями лицем в лице з дедалі більшим жахом. Чужинці зазвичай здаються жахливішими мірою того, як вони стають іще чужішими, незнайомішими й незрозумілішими, а діялог і взаємодія, які могли б залучити їхню «іншість» до чийогось власного життєвого світу, слабнуть або й узагалі не розпочинаються. Міксофобія може спричиняти рух до однорідного, територіяльно замкненого середовища, однак рятувальним колом і поживним ґрунтом для неї є *застосування* територіяльного відокремлення, яке поступово обертається на головне джерело її сил.

Проте міксофобія не є єдиним бійцем на міському полі битви.

Життя у місті – досвід, як відомо, неоднозначний. Воно і приваблює, і відштовхує. Аспекти, які – аби становище містянина було ще скрутнішим і непоправнішим – роблять міське життя, поперемінно або одночасно, привабливим і відштовхувальним, *одні й ті самі*... Бентежне розмаїття міського середовища є джерелом страху (надто для тих, хто вже втратив «проторені стежки» і через дестабілізаційні процеси глобалізації занурився у гостру непевність). Але *те саме* калейдоскопне мерехтіння і миготіння міського ландшафту, якому ніколи не бракує новизни й несподіваности, надає місту непоборного шарму та спокусливої влади.

Зіткнення із невпинним і повсякчас сліпучим видовищем міста однозначно не сприймають, отже, ані як згубу і прокляття, ані як порятунок від нього – як чисте благословення. Місто викликає *міксофілію* так само, як породжує і живить міксофобію. Міське життя докорінно і незмінно *амбівалентне*.

Що місто більше й різнорідніше, то численніші принади може забезпечувати і пропонувати. Масове скупчення чужинців є тим, що відштовхує, а водночас – найпотужнішим магнітом, що стягує до міста щоразу нові когорти чоловіків і жінок, стомлених від монотонности сільського чи містечкового існування, переси-

чених його повсякденною рутиною й увігнаних у відчай безпросвітним браком шансів. Розмаїття обіцяє нагоди, численні та розмаїті, на всі вміння і смаки; а отже, що більшим є місто, то імовірніше воно приваблюватиме щораз більше людей, котрі втратили нагоди й шанси на пригоду (або ж їм було в тому відмовлено) у менших, а отже, менш толерантних до відмінности місцях, а також скупіших на свободи, що їх вони можуть запропонувати або навіть стерпіти. Здається, що міксофілія, як і міксофобія є явищами, які самі підтримують свій рух, самі себе поширюють і зміцнюють. Жодне з них, мабуть, ані не вичерпує себе самого, ані не втрачає на силі в плині відновлення міста і відбудови міського простору.

Міксофобія та міксофілія співіснують у кожному місті, як і в кожному міському мешканці. Безперечно, це нелегке співіснування, повне гучних слів, які, однак, багато значать для жертв амбівалентности плинної новочасности. Оскільки чужинці змушені жити в товаристві одні одних протягом тривалого часу і в майбутньому, то хай би які були прийдешні перипетії міської історії, а мистецтво мирного та щасливого життя у зіткненні з відмінностями та користання з розмаїття стимулів і нагод має бути найважливішим серед навичок, що їх міський мешканець має набувати й використовувати.

В обставинах щораз більшої людської мобільности в добу плинної новочасности і прискорених змін у складі, сюжеті й оправі міської сцени, повне викорінення міксофобії виглядає неможливим. Проте щось, мабуть, таки можна зробити, аби вплинути на пропорції, в яких змішано міксофілію та міксофобію, та зменшити прикрий вплив міксофобії, як і породжуваних нею тривог та страждань. Здається, архітектори й будівничі могли би зробити справді багато, аби сприяти міксофілії та зменшувати підстави для міксофобічних реакцій на виклики міського життя. Втім, схоже, що вони багато можуть зробити і справді роблять для досягнення і протилежних результатів.

Як ми побачили раніше, відокремлення житлових теренів від публічних місць, хоч і є комерційно привабливим для забудовників, бо становить швидкий спосіб отримати прибуток, а також для їхніх клієнтів, бо дає змогу швидкого втамувати міксофобні тривоги, насправді править за головну причину міксофобії. Доступні розв'язання створюють і навіть поглиблюють проблеми, що їх покликані розв'язувати: будівники замкнених спільнот і ретельно пильнованих кондомініюмів й архітектори «закритих просторів» творять, відтворюють і посилюють вимогу, яку мали виконати, та потребу, яку зобов'язалися задовольнити.

Міксофобна параноя сама себе підсичує і діє як самоздійснюване пророцтво. Якщо відокрем-

лення пропонують і приймають як радикальний засіб від небезпек, буцімто породжуваних чужинцями, то співіснування з чужинцями стає чимраз важчим. Уоднорідненння житлових кварталів, а потім зведення до необхідного мінімуму всілякого спілкування і комунікації між ними є надійним рецептом зміцнити та поглибити прагнення вилучати й сеґреґувати. Такий крок може тимчасово полегшити страждання уражених міксофобією, однак лікування саме собою є хвороботворним і робить ураження дедалі глибшим і менш поправним, тож аби втримати біль на відносно низькому рівні, треба щораз нових і більших доз ліків. Суспільно однорідний простір, що його посилює і зміцнює просторова сеґреґація, знижує в своїх мешканців рівень толерантности до відмінностей, тож множить нагоди для міксофобних реакцій, сприяючи тому, що міське життя виглядає дедалі «ризикованішим», тож дедалі сутужнішим, замість робити так, аби його сприймали як безпечніше, а тому легше й приємніше.

Для поширення і культивування міксофільських почуттів сприятливішою була би протилежна архітектурна і містобудівельна стратегія: пропаґування відкритих, принадних і гостинних публічних просторів, які заохочували б усі категорії міських мешканців реґулярно та свідомо відвідувати їх і радо поділяти з іншими. Як влучно завважив у «Істині та методі» Ганс-Ґеорґ Ґадамер, до взаєморозуміння спонукають злиттям коґні-

тивних горизонтів, себто вироблених і поширених під час накопичення життєвого досвіду. «Злиття», якого вимагає взаєморозуміння, може бути лише наслідком *спільного* досвіду; натомість ділитися досвідом немислимо без спільного простору.

Найстрашніші сучасні страхи породжує екзистенційна непевність. Їхнє коріння сягає далеко поза межі міських обставин життя, і все, що можна зробити всередині міста й у масштабі міського простору та доступних місту ресурсів, аби обрубати це коріння, буде приречено через величезний брак засобів, яких вимагає ця справа. Міксофобія, яка тяжіє над співіснуванням міських мешканців, є не джерелом їхньої тривоги, а лише продуктом спотвореної й оманливої інтерпретації справжніх джерел: утіленням відчайдушних спроб (недостатніх, зрештою) через усунення зовнішніх проявів, хибно потрактоване як лікування самої хвороби, полегшити біль, що його спричиняє ця тривога. Міксофілія, що пронизує міське життя так само, як її міксофобна протилежність, має в собі зародок надії: і то не лише надії зробити міське життя – себто такий триб життя, що закликає до співіснування і взаємодії з величезним, або й нескінченним, розмаїттям чужинців – менш неспокійним і легшим, але й сподівання на пом'якшення напруги, що зростає (з тих самих причин) у масштабі цілої планети.

Як уже було сказано повище, теперішні міста є звалищами глобально створених проблем, але

їх можна сприймати і як лабораторії, де щодня винаходять, перевіряють, фіксують і засвоюють способи та засоби для життя у зіткненні з відмінностями, життя, що його досі вчаться мешканці дедалі переповненішої планети. Дія Ґадамерового «злиття горизонтів», яке є конечною передумовою Кантової allgemeine Vereinigung der Menschheit[a], цілком може розпочатися на сцені міста. На цій сцені апокаліптичну візію непримиренного конфлікту й неминучого «зіткнення цивілізацій»[18], котру обстоює Гантинґтон, можна перетворити на плідні і часто вельми вдячні та приємні щоденні зустрічі з людськістю, приховуваною за бентежно незнайомими сценічними масками інакших і чужих одна одній рас, націй, богів та літургій. Ніде, поза спільними міськими вулицями, як це показав Марк Йорґензмаєр[19], не можна відкрити й зрозуміти, що хоча «секулярні ідеологічні вирази бунту» нині зазвичай «заміщено ідеологічними формулюваннями релігійного характеру», «біди – почуття відчуження, марґіналізації та соціяльної фрустрації – є здебільшого тими самими» поза всіма конфесійними бар'єрами, розмежуваннями та ворожнечею.

---

[a] Allgemeine Vereinigung der Menschheit (нім.) – загальна єдність людства, що її, на думку Канта, висловлену в трактаті «До вічного миру» (1795), мала забезпечити ліґа «вільних держав» за допомоги мирного арбітражу суперечок й відмови від силового розв'язання конфліктів. – *Прим. пер.*

5
Утопія в добу непевности

Хоч якими є наші життя, але – навіть у найщасливіших (або найвезучіших, на одностайну і дещо заздрісну думку загалу невдах) поміж нами – аж ніяк не безтурботні. Мало хто з нас готовий заявити, що все у його житті складається так, як йому хотілося б, та навіть цих небагатьох інколи переймають сумніви.

Усім нам знайомі неприємні та незручні ситуації, коли речі або люди спричиняють прикрості, яких ми не могли від них чекати і напевно не сподівалися. Особливо докучливими такі напасті («удари долі», як ми їх часом називаємо) робить їх раптовість: вони навалюються на нас зненацька, нагло, ми не готові до них і часто-густо не віримо, що на нас таке може чигати. Вони спадають на нас, як кажемо, «наче грім із ясного неба» – отже, ми не можемо запобігти катастрофі, бо ніхто не очікує блискавки за безхмарної погоди...

Несподіваність ударів, їх нереґулярність і загрозлива повсюдність – усе це робить їх не-

передбачуваними, а нас – беззахисними. Заки небезпеки будуть великою мірою безпричинними, примхливими та необґрунтованими, ми є для них легкими мішенями: мало що можемо вдіяти, якщо взагалі хоч щось, аби їм запобігти. Така безнадійність жахлива. Непевність означає страх. Нічого дивного, що ми мріємо, знову й знову, про світ без нещасних випадків. Про впорядкований світ. Про світ передбачуваний. Не нечулий світ: хай навіть деякі філософи, якот Ляйбніц, мають рацію, коли доводять, що й «досконалий світ» не був би досконалим, якби не містив певної частки зла, – аби тільки це зло було обмежено надійно огородженими, виразно позначеними, ретельно допильнованими й охоронюваними місцями: щоби знати, що є чим, де воно є і коли слід очікувати того, що станеться, аби бути готовим зустріти його, як воно надійде. Словом, ми мріємо про надійний світ, якому можна довіряти. Про безпечний світ.

«Утопія» – це назва, яку, з легкої руки сера Томаса Мора, дістали всі такі мрії, починаючи від XVI століття, себто від часу, коли старі, позірно предковічні порядки почали занепадати, давні звичаї та норми зраджували свій вік, а ритуали – сумнівність, коли насильство стало чимось звичайним (або ж цим люди були схильні пояснювати надмір нетипових вимог і незвичних дій, що він для сил, які в минулому вважали за всемогутні, виявився занадто непокірним й/

або неповоротким, аби його стримувати, і занадто потужним та непіддатливим, аби його приборкати за допомоги давніх добре перевірених способів). У час, коли сер Томас Мор укладав свій проєкт світу, вільного від непередбачуваних загроз, імпровізація й експериментування, повні ризиків і помилок, швидко поставали на порядку денному.

Сер Томас надто добре знав, що хоч це був проєкт упорядкування доброго життя, його план світу, вільного від небезпеки та необґрунтованих страхів, залишиться тільки мрією: Мор назвав його «утопією», водночас натякаючи на *дві* грецькі слові: *еутопія* – «добре місце» й *утопія* – «ніде». Однак його численні продовжувачі та наслідувачі були радикальнішими або менш обачними. Вони жили у світі, який уже, слушно чи ні, мав певність, що йому вистачить далекоглядности, аби накреслити кращий, вільний від страху світ, як і проникливости, аби підняти нерозсудливе «є» до рівня продиктованого розумом «має бути». Ця самовпевненість додала їм відваги й тями, щоби спробувати і те, і те.

Протягом наступних декількох сторіч новочасний світ був світом оптимістичним, світом-що-живе-до-утопії. Це також був світ, який вірив, що суспільство без утопії нестерпне і, як наслідок, життя без утопії не варте, щоб жити. Якщо виникав сумнів, завжди можна було покластися на авторитет із-посеред найяскраві-

ших і найобожнюваніших мислителів. Скажімо, на Оскара Вайлда:

> Мапа світу, що не містить Утопії, не варта навіть погляду, бо не бере до уваги тієї єдиної країни, до чиїх берегів завжди пристає Людство. І коли Людство туди прибуває, воно оглядається довкола й, бачачи ліпшу країну, підіймає вітрила. Проґрес є здійсненням Утопій.

Можливість озирнутися назад дає змогу виправити останнє речення, і то з двох причин. По-перше, проґрес був радше *гонитвою за утопіями*, ніж їх *здійсненням*. Утопії відігравали роль кролика-приманки – хорти яро переслідували його, але так і не схопили. І по-друге, рух, що називається «проґресом», був радше спробою втекти від нездійснених утопій, аніж наздогнати ще не пережиті з них; радше втечею від чогось «не такого доброго, як очікували», ніж переходом від «доброго» до «ліпшого»; радше зусиллям, що його спонукали попередні невдачі, ніж майбутнім щастям. Ті устрої, що їх проголошували «здійсненнями» утопій, найчастіше виявлялись огидними карикатурами мрій, а не омріяним раєм. Вирішальною причиною знову «підняти вітрила» була радше відраза до того, що *було* зроблено, аніж прагнення того, що *можна було б іще* зробити...

Суголосна Вайлдовій думка прийшла і з другого боку Ла-Маншу, від іще однієї мудрої людини – Анатоля Франса:

> Без Утопій інших епох люди досі жили б у печерах, знедолені й голі. Це утопісти накреслили перше місто <...> Зі шляхетних мрій зродилися благодатні дійсності. Утопія – це підґрунтя всілякого проґресу та начерк ліпшого майбутнього.

Вочевидь, у часи, коли народився Анатоль Франс, утопії так глибоко ввійшли до суспільної свідомости й плину повсякденного життя, що людське існування *без* утопії здавалося французькому письменникові не лише гіршим і непоправно ушкодженим, але й цілком немислимим. Франсові, як і багатьом його сучасникам, здавалось очевидним, що навіть троглодити мусили омріювати свої утопії, аби ми не мали далі жити в печерах... Бо як інакше, міг би запитати Франс, ми прогулювались би паризькими бульварами барона Османа? Якби будівництву «першого міста» не передувала «утопія міста», його могло б не бути! У всі часи ми схильні проєктувати власний спосіб життя на інші життєві форми, якщо тільки бажаємо їх зрозуміти, а тим самим для поколінь, навчених і приготованих до того, аби їх приваблювали ще не перевірені утопії та штовхали вперед уже дискредитовані, це питання, котре здавалось би суто риторичним, а відповідь на нього – зайвою...

Утім, усупереч думці, яку виголосив Франс і яка вкоренилась у здоровому глузді людей його

доби, утопії народилися разом із новочасністю і могли існувати лише в її атмосфері.

Утопія є передусім образом інакшого всесвіту, відмінного від усесвіту, який можна пізнати або про який можна знати. До того ж, вона провіщає всесвіт, що повністю народжується з людської мудрости та віддання. Однак ідея того, що люди можуть замінити наявний світ світом інакшим і відмінним, і то цілком їхнім витвором, була майже зовсім відсутня в людській думці напередодні новочасности.

Обтяжливо монотонне самовідтворення передновочасних форм людського життя, що зазнавало лише занадто млявих змін, аби їх помітили, не надихало, а ще менше заохочувало обмірковувати альтернативні форми людського життя на землі, за винятком Апокаліпсису чи Страшного Суду – те і те божественного походження. Аби звернути людську уяву до кульмана з накресленими на ньому першими утопіями, потрібен був дедалі глибший крах здатности людського світу самовідтворюватися; крах цей увійшов до історії як народження новочасної доби.

Аби народитись, утопійна мрія потребувала двох обставин. По-перше, всеохопного (навіть якщо розпорошеного і ще не висловленого) відчуття, що світ не функціонує як належить і йому навряд чи буде дано раду без ретельного нагляду. По-друге, певности в людській здатності мобілізуватися, віри в те, що «ми, люди, можемо це

зробити», адже ми озброєні розумом, здатним бачити, що не так зі світом, і з'ясовувати, чим замінити його вражені частини, а також спроможністю конструювати знаряддя та засоби, необхідні, аби прищепити наші розробки до людської дійсности. Словом, була потрібна певність, що за людського керування світ можна привести до стану, відповіднішого для задоволення потреб людини – хай би якими ці потреби були або могли бути у майбутньому.

Можна сказати, що якби поставу передновочасної доби щодо світу зіставити з поставою лісника, то найліпшою метафорою новочасної візії та практики була би позиція садівника.

Головним обов'язком лісника є захист переданої йому під нагляд землі від будь-якого людського втручання, аби обороняти й оберігати, так би мовити, її «природну рівновагу», те втілення безконечної мудрости Бога чи Природи. Завдання лісника – швидко виявляти й знешкоджувати тенета, що їх наставили браконьєри, а також не допускати на свою територію чужих і неуповноважених мисливців, аби не наражати на небезпеку тривання цієї «природної рівноваги». Службу лісника зіперто на вірі, що для речей найліпше, коли їх не чіпати; у передновочасну добу йшлося про віру в те, що світ – це божественний порядок буття, в якому кожне створіння має своє належне та корисне місце, хай навіть людські розумові здібності занадто

обмежені, аби осягнути мудрість, гармонію й упорядкованість Божественного задуму.

Інакше із садівником: він уважає, що у світі взагалі не буде ладу (принаймні в маленькій частині світу, довіреній його опіці), якщо він не пильнуватиме постійно і не докладатиме зусиль. Садівник ліпше знає, які види рослин мають або не мають рости на ділянці, коло якої він порається. Спочатку він задумує бажаний порядок, а тоді дбає про втілення цього образу на ділянці. Він здійснює свій задум на ділянці, сприяючи зростанню правильних видів (переважно тих, які він сам посіяв і виростив), а також викорінюючи й нищачи решту рослин, перейменованих на «бур'яни», чию непрошену й небажану присутність – небажану, *бо* непрошену – не можна погодити з повною гармонією його задуму.

Саме садівники є зазвичай найзавзятішими й найумілішими (хочеться сказати фаховими) творцями утопій. Саме до образу ідеальної гармонії садівників, викладеного спочатку як задум у їхніх головах, «завжди причалюють сади», що є прототипом способу, згідно з яким людство, згадуючи твердження Оскара Вайлда, зазвичай причалює в країні, яку називаємо «утопією».

Якщо сучасні дискусії аж рясніють нібито вкоріненими у здоровому глузді та напозір очевидними виразами на кшталт «смерть утопії» або «кінець утопії», чи «вгасання утопійної

уяви», то це тому, що на зміну поставі садівника приходить постава *мисливця*.

На відміну від двох перших типів, чиє панування передувало його появі, мисливець, перш ніж увійти в свої права, міг не перейматися загальною «рівновагою речей» – чи то «природною», а чи запланованою та замисленою. Одинокою метою, яку плекають мисливці, є чергова «здобич», достатньо велика, щоб заповнити яґдташі вщент. Либонь, вони не вважали би за потрібне дбати, аби запаси дичини в лісі було відновлено після їхнього полювання (і попри нього). А якби ліс було спустошено завдяки особливо вдалій виправі, мисливці просто перейшли би до іншої відносно незіпсутої глушини, все ще багатої на потенційні мисливські трофеї. Вони здатні припустити, що колись – у віддаленому й іще не визначеному майбутньому – на планеті можуть узагалі зникнути неспустошені ліси; проте якщо так станеться, то не вбачатимуть у цьому безпосередньої проблеми, а надто *власної* проблеми. Адже ця віддалена перспектива не підважуватиме, зрештою, результатів теперішнього або наступного полювання, отже, тут напевно немає нічого такого, що зобов'язувало б мене, лише одного з-поміж багатьох мисливців, – або нас, лише одну мисливську спільноту серед багатьох, – замислитися над цим, а щось робити з цим і поготів.

Нині всі ми є мисливцями, або ж нам кажуть бути мисливцями, закликають або змушують

поводитись як мисливці, загрожуючи вигнати з полювання, якщо не (ліпше про це не думати!) розжалувати у дичину. І щоразу, оглядаючись довкола, ми здебільшого бачимо інших самотніх мисливців, таких, як і ми, або ж мисливців, що полюють групами, що й ми часом намагаємося робити. Тож нам доведеться справді постаратись, аби вгледіти садівника, який споглядав би заплановану гармонію за парканом власного саду, а потім заходився б її втілювати (ця відносна рідкісність садівників і чимраз більший надмір мисливців є тим, що соціологи обговорюють під науковою наліпкою «індивідуалізація»). Ми напевно не знайдемо багатьох лісників або навіть мисливців із залишками лісницького світогляду, що є головною причиною того, чому люди з «екологічною свідомістю» тривожаться і роблять усе можливе, аби попередити решту з нас (це повільне, а водночас невпинне відмирання філософії лісників, поєднане з угасанням її садівничого різновиду, є тим, що політики підносять під назвою «дереґуляція»).

Зрозуміло, що у світі, який замешкують здебільшого мисливці, залишилося мало місця (якщо воно взагалі є) для утопійних марень, та й навряд чи нині багато хто серйозно поставиться до них. А отже, навіть якби хтось знав, як зробити світ ліпшим і взяв би це завдання близько до серця, то насправді важким завданням було

би знайти того, хто має достатньо ресурсів і волі, аби вчинити те, що належить...

Очікування щодо таких ресурсів і волі діяти колись покладали на суверенну владу національних держав, але, як нещодавно завважив у «La Voie humaine» Жак Аталі, «нації втратили вплив на перебіг подій і віддали силам глобалізації всі засоби ведення світу до місця його призначення та захисту від усіх різновидів страху». Втім, «сили глобалізації», які отримали багато колишніх повноважень національних держав, не надто відрізняються своїми «лісничими» та «садівничими» інстинктами, філософіями або стратегіями. Замість цього вони віддають перевагу полюванню та мисливцям.

Довідник для мисливців, «Тезаврус Роже», справедливо шанований за точне відтворення послідовних змін у мовній практиці, тепер, як виглядає, має повне право помістити поняття «утопійний» у безпосередньому сусідстві з такими поняттями, як «дивакуватий», «фантастичний», «фікційний», «химерний», «узятий із повітря», «непрактичний», «нереальний», «безпідставний» та «ірраціональний». Тож може ми справді є свідками кінця утопії?

Припускаю, що якби утопія мала язика, ще й дотепність Марка Твена, то, ймовірно, наполягала б, що вістки про її смерть дещо перебільшено... І мала б усі підстави так казати. Щойно я ввів слово «утопія» в себе на комп'ютері, як пошуковий сервіс Google висвітив мені 4 400 000

сторінок (імовірно, коли ви читатимете ці слова, їх буде куди більше); приголомшливі показники навіть як на славнозвісну схильність інтернету до надміру, і це навряд чи є ознакою розкладеної плоті або навіть тіла в передсмертних судомах.

Придивімось, однак, ближче до знайдених інтернет-сторінок. Перша, навряд чи дивніша, повідомляє відвідувачів, що «Утопія – це одна з найбільших у світі безкоштовних інтерактивних онлайн-ігор з понад 80 000 гравців». Згодом, розсипані тут і там, з'являються деякі посилання на історію утопічних ідей і на центри, що пропонують присвячені утопії курси (обслуговують переважно шанувальників старовини і колекціонерів рідкісного антикваріяту – найпоширеніші серед цих посилань звертаються до самого сера Томаса Мора, праотця всіх цих речей). Однак такі сайти в меншості.

Не вдаватиму, ніби я продивився всі ті 4 400 000 посилань (намір зробити щось таке варто було б, напевно, зарахувати до найутопічніших з усіх утопічних проєктів), однак після прочитання статистично достатньої випадкової добірки в мене склалося враження, що поняття «утопії» привласнили переважно компанії, які займаються влаштуванням відпочинку, проєктуванням інтер'єрів і виробництвом косметики, а також будинки моди. Ці інтернет-сторінки мають дещо спільне: всі вони пропонують *індивідуальні* послуги особам, котрі шукають *індиві-*

дуального задоволення та *індивідуальної* втечі від *індивідуальних* незручностей.

Дістав я й інше враження: у тих рідкісних випадках, коли на головних сторінках таких комерційних сайтів з'являється слово «проґрес», воно вже не стосується *руху вперед*. Замість бути гонитвою за рухомою ціллю, воно означає загрозу, яка ставить вдалу втечу за обов'язок; спонукає до *втечі* від нещасть, що вже дихають у потилицю...

Колись «утопія» вказувала на жадану й омріяну далеку мету, що до неї проґрес мав і міг привести та й урешті привів би шукачів світу, який ліпше відповідав би людським потребам. Проте в сучасних мріях образ «проґресу», виглядає на те, перейшов із дискурсу *спільного поліпшення* до дискурсу *індивідуального виживання*. Проґрес уже не розглядають у контексті прагнення стрімко рухатися вперед, але сприймають його у зв'язку з відчайдушним зусиллям утриматися в перегонах. Розуміння проґресу змушує до обережности й закликає до пильности: почувши про «плин часу», ми починаємо непокоїтися, чи не залишимося позаду, чи не впадемо за борт на повній швидкості, чи не втратимо місце у наступному раунді гри в «музичні стільці»... Коли ви, скажімо, читаєте, що «*цієї* зими єдиним сонячним місцем» є Бразилія, то дізнаєтеся, що найближчої зими вас не мають бачити там, де людей із прагненнями, подібними до ваших,

мали побачити *минулої* зими. Або ж можете прочитати, що треба мерщій «скинути пончо», таке моднє ще торік, але ж час минає – тепер вас повідомляють, що вдягаючи пончо, ви «виглядаєте, як верблюд». Або ж ви дізнаєтесь, що вбирання у смугасті піджаки та футболки – такий «обов'язковий одяг» та «одяг, в якому обов'язково було показатися» в минулому сезоні – вже недоречне, позаяк в них «ніхто більше» не ходить. І так воно є. Час минає, і штука в тім, аби рухатися, підлаштовуючись під його хвилі. Якщо ви не бажаєте втопитися, серфуйте, що значить – змінюйте ваш ґардероб, ваші меблі, ваші шпалери, ваш вигляд, ваші звички, а незабаром і себе самих так часто, як можете.

Не варто додавати, бо це має бути очевидним, що новий наголос на викиданні речей, на покиданні їх, позбавленні від них замість їх присвоєння добре відповідає логіці нашої економіки, взорованої на споживання. Люди, прив'язані до вчорашнього одягу, комп'ютерів, мобільних телефонів або косметики, стягували би біду на економіку, головною турботою якрої, – а також умовою sine qua non її виживання, – є стрімке та щораз швидше приречення проданих і куплених продуктів до викидання; в цій економіці швидке викидання сміття є передовою галуззю.

Дедалі більшою мірою найпопулярнішою грою в місті стає *втеча*. Семантично втеча є прямою протилежністю утопії, однак психоло-

гічно вона, за нинішніх обставин, залишається її одиноким доступним субститутом: втечу можна назвати новим, оновленим і новітнім викладом утопії, перекроєним на міру нашого здереґульованого та зіндивідуалізованого суспільства споживачів. Ви можете далі не покладати великих сподівань на те, щоб зробити *світ* ліпшим місцем для життя; ви навіть не можете те ліпше *місце* у світі, – місце, якого вам, можливо, вдалося для себе досягнути, – зробити справді безпечним. Хоч би що сталось, небезпека існуватиме. Понад будь-що, мати нині «успіх» – означає триматися осторонь «невдачі».

Усім, що залишилося в межах вашої компетенції та зусиль і що має поглинати більшість вашої уваги та енергії, є боротьба проти *програшу*: спроба принаймні залишатися серед *мисливців*, адже одинока альтернатива – стати *здобиччю*. Але боротьба проти програшу вимагатиме вашої повної, неподільної уваги, й аби вести її як слід і мати шанс на успіх, вам доведеться не втрачати пильности двадцять чотири години на добу та сім днів на тиждень, але передусім рухатися далі – так швидко, як тільки здатні...

Іосіф Бродський, російсько-американський поет-філософ, яскраво описував життя, урухомлене і підштовхуване примусом втечі. Долею загальновизнаних невдах, злидарів, вилучених зі споживацької гри, є життя, найчастіше узалежнене від наркотиків, попри спорадичні бунти.

«Загалом, людина, яка всаджує героїн собі у вену, робить це здебільшого з тієї ж причини, з якої ви купуєте відео», – казав Бродський студентам Дартмуту в липні 1989 року. Звертаючись власне до потенційних багатіїв, якими дартмутські студенти наміряються зазвичай стати, він говорив:

> ви знудитеся своєю працею, своїми шлюбами, своїми коханками, видом зі свого вікна, меблями або шпалерами у своїй кімнаті, своїми думками, самими собою. Відповідно, ви спробуєте винайти шляхи втечі. Окрім щойно згаданих ґаджетів для власної потіхи, ви можете розглядати зміну роботи, житла, товариства, країни, клімату, ви можете спробувати випадкові стосунки, алкоголь, подорожі, кулінарні курси, наркотики, психоаналіз...
>
> Насправді ви можете все це поєднати, і якийсь час це може діяти. Аж до дня, звісно, коли ви прокинетесь у своїй спальні в оточенні нової родини і з новими шпалерами, в іншій державі та кліматі, з купою рахунків від свого туристичного аґента і психіятра, проте з тим же нудотним сприйняттям денного світла, яке ллється з вашого вікна...[1]

Анджей Стасюк, видатний польський письменник і напрочуд чуткий аналітик сучасного людського становища, припускає, що «можливість стати кимось іншим» нині є субститутом переважно відсутнього та занедбаного спасіння і покути.

> За допомоги найрізноманітніших технік можемо змінити своє тіло і привести його до форми, згідно з обраним узірцем. <...> Коли ми проглядаємо ґлянсові журнали, у нас складається враження, що вони розповідають передусім про способи перевтілити нашу особу, починаючи від дієти, оточення, помешкання і завершуючи перебудовою психічної структури, що часто криється під спокусливою пропозицією «бути собою»[2].

Славомір Мрожек, усесвітньо відомий польський письменник, який із перших рук пізнав багато країн і культур, згоден зі Стасюковою гіпотезою: «Колись, коли ми також не були щасливими, відповідальністю за це ми обтяжували тогочасне керівництво, Господа Бога. Ми дійшли висновку, що він погано вів справи. Ми позбавили його спадщини й оголосили самих себе директорами»[3]. Проте, як виявляє Мрожек, заядлий вільнодумець, що має відразу до церковників і всього, що з ними пов'язано, зі зміною керівництва справи не поліпшилися. Так не сталось, адже коли мрію і сподівання на ліпше життя повністю зосереджено на нашому власному еґо і зведено до турботи про власне тіло або й душу,

> немає кінця нашій потребі, амбіціям та спокусі, аби те «я» було якнайбільшим. Але передусім ніколи й нічим не обмеженим[4]. <...>
>
> Мені сказано: «Придумуй себе сам, сам придумуй власне життя і влаштовуй його, як хочеш, як у кожен актуальний момент, так і від початку

> й до кінця». Але чи я на таке здатний? Отак, зовсім без допомоги, спроб, приміряння, помилок і виправлень, а передусім без сумнівів?[5]

На зміну клопотам, що їх завдавав зазвичай надто обмежений вибір, прийшли не менші клопоти – хоча тепер спричинені обов'язком вибирати, без довіри до зроблених виборів, ані певности, що подальші вибори хоч якось наблизять мету. Мрожек пропонує порівняння, де світ, у якому ми живемо, це наче

> величезна крамниця, заповнена всілякими костюмами, а перед крамницею юрмиться тлум шукачів «Я». <...> Перевдягатися можна нескінченно, яка ж це, отже, необмежена свобода, якщо маскарад визнаємо за дійсність. <...> Тож шукаємо свого «Я», це чудова забава – за умови, що ніколи його не знайдемо. Тоді був би кінець гри[6].

Мрія зробити непевність не такою жахливою, а щастя постійнішим шляхом зміни еґа, а зміну еґо – через зміну його вбрання, є «утопією» мисливців – «дереґульованою», «приватизованою», «індивідуалізованою» версією старосвітських поглядів на добре суспільство, відкрите на людяність його членів. Полювання – це завдання на повну ставку, що поглинає чимало уваги й енергії, не залишаючи багато або й узагалі анітрохи часу на будь-що інше; а отже, воно відвертає увагу від безконечнос-

ти завдання та відкладає ad calendas graecas момент рефлексії, коли доведеться повністю усвідомити неможливість його виконати. Як пророчо завважив кілька сторіч тому Блєз Паскаль, люди бажають, аби «їх відволікали від думок про їхнє становище <...> чи якась приємна і нова пристрасть, що їх займає, чи гра, лови, якась захоплива вистава»[7]. Люди хочуть утекти від потреби думати про «наше нещасне становище»[8], отже, «ми цінуємо більше лови, ніж здобич»[9]. «Цей заєць не вберіг би нас від вигляду» грізних, але невблаганних вад у нашому спільному становищі, «але нас бережуть від цього лови»[10].

Річ, однак, у тім, що бодай раз спізнане, полювання перетворюється на хіть, залежність, одержимість. Лови зайця були б відпруженням, вони тільки зробили би перспективу наступного полювання спокусливішою, бо сподівання, що супроводжують полювання, виявляються найчарівнішим (чи одиноко чарівним?) переживанням у цілій тій справі. Лови зайця провіщають кінець таких сподівань – хіба що нове полювання заплановано на завтра і то від самого ранку.

Чи це вже кінець утопії? У певному сенсі так, бо утопії ранньої новочасности передбачали момент, коли час зупиниться; власне, йдеться про кінець часу як *історії*. Проте в

житті мисливця такого моменту не існує: немає миті, коли можна сказати, що роботу виконано, справу відкрито і закрито, місію здійснено, а отже, від решти життя можна було б очікувати, що вдасться «жити довго і щасливо, нині і повсякчас».

До того ж у суспільстві мисливців перспектива, що полювання завершиться, не приваблює, а відлякує, адже таке припинення може настати лише як скін, особиста поразка й виключення. Ріжки далі сповіщатимуть початок нової пригоди, гавкіт хортів викликатиме солодкі спогади минулих ловів, інші люди й далі полюватимуть, і не буде кінця загальному замішанню... Я буду єдиний, хто стоятиме обабіч, виключений, вилучений і відтак не потрібний, відділений від радостей інших людей: лише пасивний споглядач по той бік огорожі, що спостерігає за вечіркою, якому заборонено або не до снаги приєднатися до гультяїв, тож він може насолоджуватися їхнім виглядом і відголосами лише на відстані й опосередковано.

Якщо життя невпинного і невідступного полювання є лише ще однією утопією, то це – на відміну від утопій минулого – є утопією без *кінця*. Достоту химерною утопією, як на узвичаєні стандарти: оригінальні утопії черпали свої магнетичні сили зі сподівання на кінець трудів, а мисливцева утопія є мрією про труди, що ніколи не закінчуються.

Дивна, незвична утопія, але ж таки утопія, що обіцяє ту саму недосяжну нагороду, що майорить на прапорах усіх утопій: остаточне й радикальне розв'язання минулих, теперішніх і прийдешніх людських проблем й остаточне та радикальне зцілення від туги і страждань, притаманних людському становищу. Незвична вона передусім тому, що переносить місце розв'язання та зцілення із «далини» до «тут і тепер». Замість жити *в напрямку* утопії, мисливцям запропоновано життя *всередині* неї.

Для садівників утопія була кінцем шляху; для мисливців вона є самим цим шляхом. Садівники уявляли кінець шляху як утвердження і остаточний тріюмф утопії. Для мисливців, натомість, кінцем шляху може бути тільки завершення утопії, в якій вони живуть, її ганебна *поразка*. Що гірше, це також буде суто *особиста* поразка й остаточний доказ особистого провалу. Надія на те, що решта мисливців припинять полювати, вкрай невеличка, та й тієї немає, а отже, неучасть у безнастанному полюванні сприйматиметься тільки як ганьба особистого виключення, а отже, (ймовірно) особистої недоладности.

Утопію, принесену з туманної «далини» до відчутного «тут і тепер», утопію, в якій радше *живуть*, замість *жити в напрямку до неї*, не можна перевірити: з перспективи практичних намірів і цілей вона безсмертна. Однак її безсмертя було здобуто ціною тендітности і враз-

ливости всіх зваблених і спокушених заіснувати у ній.

На відміну від утопій минулого, утопія мисливців не надає життю сенсу, справжнього чи оманливого. Вона лише допомагає викинути з голови запитання про сенс життя. Перетворивши плин життя на безконечну низку еґоїстичних прагнень, кожен епізод якої проживаємо як увертюру до наступного, вона не дає нагоди замислитися про напрямок і сенс усього цього проживання. Коли (якщо) така нагода врешті випадає, у мить вибування з мисливського життя або виключення від нього, зазвичай уже запізно сподіватися, що такі роздуми вплинуть на те, як складається життя – і власне, і чуже, а отже, запізно і виступати проти його теперішньої форми, направду обмірковуючи її правильність.

Важко, ба навіть неможливо на пів дорозі підсумувати цю ненаписану й незавершену п'єсу з її досі нерозплутаним сюжетом – п'єсу, в якій усі ми навпереміну або водночас є реквізитом, декораціями і дійовими особами. А втім, годі претендувати на те, щоб окреслити ті дилеми, з якими стикаються актори, ліпше, ніж це вже зробив устами Марка Поло великий Італо Кальвіно в «Містах незримих» («La città invisibili»):

> Пекло живих – це не щось, що *настане*; якщо таке й існує, то воно вже тут; пекло, у якому ми живемо щодня, яке ми творимо перебуваючи

> разом. Є два способи не страждати від нього. Перший багатьом дається легко: прийняти пекло і стати його частиною до такої міри, щоб уже його більше й не бачити. Другий – ризикований і вимагає постійних пильности та вивчення: шукати й уміти розпізнавати – хто і що, посеред цього пекла, пеклом не є, і робити так, щоби вони тривали, і створювати для них місце[11].

Чи життя в суспільстві мисливців сприймати як життя у пеклі, чи ні – це, звісно, питання суперечливе; найзавзятіші мисливці казатимуть вам, що буття мисливцем серед мисливців має свої переваги... Та навряд чи можна посперечатися з тим, що «багато» хто обере стратегію «легку для багатьох», а отже, стане «її частиною», вже не ламаючи собі голову її дивацькою логікою чи не дратуючись її повсюдними, надокучливими та здебільшого нереальними вимогами. Також, безсумнівно, чоловікам і жінкам, налаштованим з'ясувати, «хто і що пеклом не є», доведеться зіткнутися з усіляким тиском і примусом прийняти те, що вони наполегливо називають «пеклом».

Примітки

1. Плинне новочасне життя та його страхи

1. Milan Kundera, *L'Art du roman,* Gallimard, 1986.

2. Jacques Attali, *La Voie humaine,* Fayard, 2004.

3. Arundhati Roy, "L'Empire n'est pas invulnerable", *Maniere de Voir,* 75 (June-July 2004), pp. 63–66.

4. Цит. за: Matthew J. Morgan, "The garrison state revisited: civil-military implications of terrorism and security",*Contemporary Politics,* 10/1 (Mar. 2004), pp. 5–19.

5. Див. Alexander Hamilton, "The consequences of hostilities between state"', *The Federalist Papers,* New American Library, 2003.

6. David L. Altheide, "Mass media, crime, and the discourse of fear", *Hedgehog Review,* 5/3 (Fall 2003), pp. 9–25.

7. *Hedgehog Review,* 5/3 (Fall 2003), pp. 5–7.

8. Stephen Graham, "Postmortem city: towards an urban geopolitics", *City,* 2 (2004), pp. 165–196.

9. Ray Surette, *Media, Crime and Criminal Justice,* Brooks/Cole, 1992, p. 43.

10. Див. Andy Beckett, "The making of the terror myth", *Guardian,* G2, 15 Oct. 2004, pp. 2–3.

11. Див. Hugues Lagrange, *Demandes de securite,* Seuil, 2003.

12. Див. Victor Grotowicz, *Terrorism in Western Europe: In the Name of the Nation and the Good Cause,* PWN, Warsaw, 2000.

13. Michael Meacher, "Playing Bin Laden's game", *Guardian,*11 May 2004, p. 21.

14. Див. Maurice Druon,"Les Strategies aveugles," *Le Figaro*, 18 Nov. 2004, p. 13.

15. Див. Deborah Orr, "A relentless diet of false alarms and terror hype," *Independent*, 3 Feb. 2004, p. 33.

16. Duncan Campbell, "The ricin ring that never was," *Guardian*, 14 Apr. 2005.

17. Див. "War on terror fuels small arms trade," *Guardian*, 10 Oct. 2003, p. 19.

18. Див. Conor Gearty, "Cry freedom," *Guardian*, G2, 3 Dec. 2004, p. 9.

19. Див. бесіду Бенджамена Барбера з Артуром Домославським у: *GazetaWyborcza,* 24–6 Dec. 2004, pp. 19–20.

2. Переміщуване людство

1. Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital,* trans. Agnes Schwarzschild, Routledge, 1961, p. 387, 416.

2. Див. Jeremy Seabrook, "Powder keg in the slums," *Guardian*, 1 Sept. 2004, p. 10 (фраґмент Сибрукової книжки «Споживаючи культуру: глобалізація та локальні життя» [«Consuming Culture: Globalization and Local Lives»], 2006).

3. Див. Clifford Geertz, "The use of diversity", in *Available Light:Anthropological Reflections on*

Philosophical Topics, Princeton University Press, 2000, pp. 68–88.

4. Під час Війни у Затоці, «коли Садам спрямував штурмові гелікоптери супроти іракських курдів, ті намагалися відійти через гори на північ, у Туреччину, – але турки не пропустили їх і силоміць виштовхали назад через кордон. Я чула, як один із турецьких офіцерів сказав: "Ми ненавидимо цих людей, це ж свинячі виблядки". Так курди на багато тижнів у десятиградусні морози застрягли у горах, часто не маючи іншої одіжі, крім тієї, що була на них, коли вони тікали. Діти страждали найбільше: дизентерія, тиф, голодування» (див. Maggie O'Kane, "The most pitiful sights I have ever seen," *Guardian*, 14 Feb. 2003, pp/ 6–11.

5. Gary Younge, "A world full of strangers," *Soundings* (Winter 2001/2002), pp. 18–22.

6. Див. Alan Travis, "Treatment of asylum seekers 'is inhumane'," *Guardian*, 11 Feb. 2003, p. 7. Примітки до с. 36–50.

7. Див. Alan Travis, "Blunkett to fight asylum ruling," *Guardian*, 20 Feb. 2003, p. 2.

8. Див. Michel Agier, *Aux bords du monde, les refugies*, Flammarion, 2002, pp. 55–56.

9. Ibid., p. 86.

10. Див. Fabienne Rose Emilie Le Houerou, "Camps de la soif au Soudan," *Le Monde Diplomatique*, May 2003, p. 28.

11. Ibid., p. 94.

12. Ibid., p. 117.

13. bid., p. 120.

14. Див. Alan Travis, "UK plan for asylum crackdown," *Guardian*, 13 June 2002.

15. Martin Bright, "Refugees find no welcome in city of hate," *Guardian*, 29 June 2003, p. 14.

16. Див. Alan Travis, "Tough asylum policy 'hits genuine refugees'," *Guardian*, 29 Aug. 2003, p. 11.

17. Gary Younge, "Villagers and the damned," *Guardian*, 24 June 2002.

18. Див. Michel Foucault, "Of other spaces," *Diacritics*, 1 (1986), p. 26.

19. Див. Loi'c Wacquant, "Symbole fatale. Quand ghetto et prison se ressemblent et s'assemblent," *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* (Sept. 2001), p. 43.

20. Див. Loi'c Wacquant, "The new urban color line: the state and fate of the ghetto in postfordist America', in Craig J. Calhoun (ed.), *SocialTheory and the Politics of Identity*, Blackwell, 1994; також "Elias in the dark ghetto," *Amsterdams Sociologisch Tidjschrift* (Dec. 1997).

21. Див. Michel Agier,"Entre guerre et ville," *Ethnography* 2 (2004).

22. Stewart Hall, "Out of a clear blue sky," *Soundings* (Winter 2001/2002), p. 9–15.

23. David Garland, *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*, Oxford University Press, 2001, p/ 175.

24. Loi'c Wacquant, "Comment la 'tolerance zero' vint a l'Europe," *Maniere de Voir* (Mar.–Apr. 2001), pp. 38–46.

25. Ulf Hedetoft, *The Global Turn: National Encounters with the World*, Aalborg University Press, 2003, pp. 151–152.

26. Див. Peter Andreas and Timothy Snyder, *The Wall around the West*, Rowman and Littlefield, 2000.

27. Naomi Klein, "Fortress continents," *Guardian,* 16 Jan. 2003, p. 23. Спершу цю статтю вміщено у «The Nation».

3. Держава, демократія та керування страхами

1. Robert Castel, *L'Insécurité sociale. Qu'est-ce qu'être protégé?* Seuil, 2003, p. 5.

2. Sigmund Freud, *Civilization and its Discontents*, Penguin Freud Library, vol. 12, pp. 274ff.

3. Robert Castel, *L'Insécurité sociale*, p. 6.

4. Ibid., p. 22.

5. Детальніше обговорення див. у моєму «Індивідуалізованому суспільстві» (*Individualized Society*, Polity, 2002).

6. Ibid., p. 46.

7. Див. T. H. Marshall, *Citizenship and Social Class, and Other Essays*, Cambridge University Press, 1950.

8. Paolo Flores d'Arcais, "The US elections: a lesson in political philosophy: populist drift, secular ethics, democratic politics"' (цитую за доступним мені в рукописі перекладом Джакомо Доніса).

9. Пор. John Gledhill, "Rights and the poor", in Human Rights in Global Perspective: Anthropological Studies of Rights, Claims and Entitlement, ed. Richard Ashby Wilson and Jon P. Mitchell, Routledge, 2003, pp. 21 Off. (цит. C. B. Macpherson, *The Political Theory of*

Possessive Individualism: Hobbes to Locke, Oxford University Press, 1962).

10. John R. Searle, "Social ontology and free speech", Hedgehog Review (Fall 2004), pp. 55–66.

11. Див. *L'Insécurité sociale*, p. 47ff.

4. Втративши зв'язок одні з одними

1. Nan Ellin, «Fear and city building», *Hedgehog Review,* 5/3 (Fall 2003), pp. 43–61.

2. B. Diken and C. Laustsen, «Zones of indistinction: security, terror and bare life», *Space and Culture,* 5 (2002), pp. 290–307.

3. G. Gumpert and S. Drucker, «The mediated home in a global village», *Communication Research,* 4 (1996), pp. 422– 38.

4. Stephen Graham and Simon Marvin, *Splintering Urbanism,* Routledge, 2001, p. 285.

5. *Ibid.*, p. 15.

6. M. Schwarzer, «The ghost wards: the flight of capital from history», *Thresholds,* 16 (1998), pp. 10–19.

7. Manuel Castells, *The Informational City,* Blackwell, 1989, p. 228.

8. Teresa Caldeira, «Fortified enclaves: the new urban segregation», *Public Culture,* 8/2 (1996), pp. 303–28.

9. Nan Ellin, «Shelter from the storm, or form follows fear and vice versa», in *Architecture of Fear,* ed. Nan Ellin, Princeton Architectural Press, 1997, pp. 13, 26.

10. Steven Flusty, «Building paranoia», in *Architecture of Fear,* pp. 48–52.

11. Див. John Friedman, «Where we stand: a decade of world city research», in *World Cities in a World System,* ed. P. L. Knox and P. J. Taylor, Cambridge University Press, 1995; David Harvey, «From space to place and back again: reflections on the condition of postmodernity», in *Mapping the Futures,* ed. Jon Bird et al., Routledge, 1993.

12. Michael Peter Smith, *Transnational Urbanism: Locating Globalization*, Blackwell, 2001, pp. 54–5.

13. Ibid., p. 108.

14. Manuel Castells, *The Power of Identity,* Blackwell, 1997, pp. 61, 25.

15. Manuel Castells, «Grassrooting the space of flows», in *Cities in the Telecommunications Age: The Fracturing of Geographies,* ed. J. O. Wheeler, Y. Aoyama and B. Warf, Routledge, 2000, pp. 20–1.

16. Richard Sennett, The Uses of Disorder: Personal Identity and City Life, Faber, 1996, pp. 39, 42.

17. Ibid., p. 194.

18. Див: Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order,* Simon and Schuster, 1996.

19. Див: Mark Juergensmeyer, «Is religion the problem?», *Hedgehog Review* (Spring 2004), pp. 21–33.

5. Утопія в добу непевности*

1. Joseph Brodsky, "In Praise of Boredom" (1989).

2. Andrzej Stasiuk, *Tekturowy samolot*, Wołowiec: Czarne, 2000, s. 58–59.

3. Sławomir Mrożek, "Smutek czy depresja," Sławomir Mrożek, *Małe listy*, Warszawa: Noir sur Blanc, 2000, s. 101.

4. Sławomir Mrożek, "Straszność utajona," *Ibid.*, s.184.

5. Sławomir Mrożek, "Jakość, " *Ibid.*, s.273.

6. Sławomir Mrożek, "Dziadek Ignacy," *Ibid.*, s. 123.

7. Для цього видання цит. за: Паскаль, *Думки*, пер. з фр. Анатоля Перепаді, Олега Хоми, Київ: Дух і літера, 2009, 136–139 (5), с. 51.

8. *Там само*, 136–139 (6), с. 51.

9. *Там само*, 136–139 (6)[a], с. 51

10. *Там само*, 136–139 (8), с. 51.

11. Для цього видання цит. за: Італо Кальвіно, «Міста незримі», пер. з іт. Івана Герасима, *Всесвіт. Журнал іноземної літератури*, 11–12 (2012), с. 88.

---

* Примітки-посилання до цього есею належать перекладачеві. – *Прим. ред.*

Від перекладача

У перекладі цієї книжки використано не надто звичне для сучасної української мови тлумачення прикметника «modern», що його вживає автор, як «новочасний» (замість усталеного «модерний») і, відповідно, іменника «modernity» як «новочасність» (замість усталеного «модерність») тощо. Зроблено це з трьох причин. По-перше, як перекладач я намагаюсь тут послуговуватися питомо українськими словами, а не їх іншомовними відповідниками, якщо на те немає нагальної потреби. Слова *новочасний* і *новочасність* не належать до широко вживаної лексики, але таки вможливлюють дотримання цієї засади в перекладі Бауманових есеїв.

Цією ж логікою керуються й польськомовні автори та перекладачі, а передусім сам Зиґмунт Бауман. Уживаючи і в англійському ориґіналі «Плинних часів», і в решті англомовних текстів на цю тему переважно прикметник *modern* та його похідні, у польській – рідній для нього – мові автор раз по раз віддає перевагу терміну із *час*ом в основі. Йдеться про співзвучну з укра-

їнською пару *nowoczesny/nowoczesność*. Цей термін семантично ширший, аніж *modern*, хоч у певному сенсі є його польським відповідником.

Оця семантична різниця, існування якої тут вбачаю, є третім арґументом на користь *новочасного* та *новочасності*. Вдаючись до цієї пари, прагну запобігти ймовірному змішанню використаного автором поняття із *модерністю* (або ж – у інших версіях – *модернізмом*) як певною ідеологічною, культурною й/або ментальною формацією, актуальною передусім від XIX століття і – всупереч Габермасові – можливо, навіть не до кінця століття XX, з критики якої Зиґмунт Бауман починав, завдяки чому й зажив слави одного з перших пост-*модерністів*. Очевидно, в «Плинних часах» автору йдеться радше про певну *новочасну* яко *сучасну*, *теперішню*, *наявну* ситуацію, що вона, безперечно, сягає корінням *модерности*, – але вже також і *пост*-модерности. Отже, якщо з тієї критики випливає також і пропонована тут праця, то, як можна виснувати, цю спадкоємність чи пак тяглість уже певною мірою опосередковано тим, щó саме поміж так сприйнятою *модерністю* і саме *нашою новочасністю* відбулося. З огляду на це, *модерність* – всупереч етимології – вже не вказує на щось найостанніше чи новітнє і не є найновішим видом, формою, кшталтом, позаяк набула цілком конкретних обрисів у минулому.

Антон Марчинський

Науково-популярне видання

Зиґмунт Бауман

ПЛИННІ ЧАСИ
Життя в добу непевности

Редакційна група:
Богдана Матіяш, Віталій Пономарьов

Художньо-технічна редакторка
Майя Притикіна

Кореґування
Нонни Вислобокової

Верстка
Володимира Романишина

Відповідальні за випуск
Андрій Мокроусов,
Оксана Форостина

Підписано до друку 04.09.2013. Формат 70 х 90 $^{1}/_{32}$.
Ґарнітура Georgia. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 6,43. Умовн. фарбовідб. 6,87
Обл.-вид. арк. 5,25. Зам. № 13-687.

Видавець: СП «Часопис "Критика"» ДК № 2189 від 18.05.2005
Свідоцтво про реєстрацію серія А00 №039445 від 21.01.1997
01001, Київ-1, а/с 255
www.krytyka.com / krytyka@krytyka.kiev.ua
Дистрибуція: тел./факс + 38 044 235 8003; office@krytyka.kiev.ua
Представництво у Львові: тел. +38050 430 2173,
natalyasereda@ukr.net

Надруковано в ПАТ «ВІПОЛ»
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Зиґмунт Бауман
Б29 Плинні часи: життя в добу непевности / Пер. з англ. Антона Марчинського – К.: Критика, 2013. – 176 с.
ISBN 978-966-8978-72-2

Книжку одного з чільних інтелектуалів сучасности, класика критичної теорії та патріярха европейського постмодернізму, соціолога і політичного філософа Зиґмунта Баумана присвячено концепції «плинної модерности/новочасности», що її польсько-британський мислитель опрацьовує протягом останніх десятиліть як аналітичний інструмент для осмислення тієї засадничої невизначености, котра кшталтує людське життя в специфічній ситуації «післясучасного», водночас глобалізованого та фраґментованого світу, де усталені колись соціяльні інститути, практики і навички поступаються місцем новим, мінливим і парадоксальним, стратеґіям індивідуального та колективного існування й виживання. П'ять есеїв про сучасні страхи і непевність, відчай і надію, відчуження і солідарність, утопію і зневіру, мораль і дію утворюють свого роду захопливий, компактний і цілком доступний для широкого загалу вступ у високу Бауманову теорію дальшого розвитку нашого світу, що й спричинило безпрецедентний для філософської літератури успіх книжки, від 2007 року не раз перекладеної багатьма мовами, а по-англійськи перевидаваної майже щороку.

УДК 316.42 ББК 60.56

КРИТИКА